

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

**Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
 ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ» ΚΑΙ ΤΗΣ
 «ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ» ΣΤΗΝ
 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ν. Ψυρούκης - Κ.
 Τσουκαλάς**

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.609](https://doi.org/10.12681/mnimon.609)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΙΖΑΝΙΑΣ Π. (1987). Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς. *Μνήμων*, 11, 255-286. <https://doi.org/10.12681/mnimon.609>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΓΡΑΝΑΠΤΥΚΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς

«Η δυνατότητα του ανθρώπου να συμμετέχει έξυπνα στην εξέλιξη του δικού του συστήματος εξαρτάται από την ικανότητά του να το συλλαμβάνει ως σύνολο... Έξυπακούεται όμως, ότι δεν συμφέρει σε όλες τις ομάδες να το προσεγγίζουν με αυτόν το [συνολικό] τρόπο. Και εδώ μπαίνει στο παιχνίδι η στρατεύσή μας. Όλα εξαρτώνται από την ιδέα που διαμορφώνουμε για την ιδανική κοινωνία...»

IMMANUEL WALLERSTEIN

Στην ελληνική ιστοριογραφία, και παρά την ολιγανθρωπία που χαρακτηρίζει το έπαγγέλμα του ιστορικού στη χώρα μας, έχουν εφαρμοστεί τα περισσότερα γνωστά θεωρητικά συστήματα. Όμως λίγες φορές η εφαρμογή είχε θετικά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη της ιστορικής γνώσης. Από τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου μέχρι σήμερα η μαρξιστική ιστοριογραφία—άλλα και η μαρξίζουσα—παρά τα σημαντικά βήματα που πραγματοποίησε, σχεδόν αποκλειστικά χάρη στον Γιάνη Κορδάτο, τους δρόμους που άνοιξε, διατήρησε ένα καθοριστικό άρνητικό χαρακτηριστικό που κληρονόμησε από τους θεμελιωτές της εθνικιστικής ιστοριογραφίας, τον Σ. Ζαμπέλιο και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο: Πρόκειται για τη γνωστή διαδικασία μυθοποίησης της ιστορικής πραγματικότητας και τη συνεπαγόμενη ιδεολογική της χρήση για τη νομιμοποίηση της τρέχουσας πολιτικής¹. Έννοείται ότι οι εξαιρέσεις από αυτή την πρακτική είναι ύπαρ-

1. Φ. Ήλιου, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου», *Αντί* 46(1976). Παρ' όλες τις πολλές αδυναμίες του, το έργο του Γιάνη Κορδάτου, της μεσοπολεμικής κυρίως περιόδου, απαιτεί ξεχωριστή αντιμετώπιση. Γιατί αυτός άντεταξε στην άκρατη μυθοπλασία της εθνικιστικής ιστοριογραφίας τη μαρξιστική

κτές και σήμερα πλέον διεκδικούν δυναμικά την παρουσία τους στο χώρο της παραγωγής και διάδοσης της ιστορικής γνώσης. Παρ' όλα αυτά τόσο στην εθνικιστική ιστοριογραφία σέ όλες της τις παραλλαγές —κυρίαρχη ακόμη σήμερα— όσο και στη μαρξιστική ή μαρξίζουσα ιστοριογραφία, ή ιδεολογική χρήση εξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικό, λιγότερο εἶναι ἀλήθεια στὴ δεύτερη σὲ σχέση μετὰ τὴν πρώτη. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ συσκότιση τοῦ ὀντολογικοῦ μέρους τῆς ἱστορίας ὀδηγεῖ στὸ περιθώριο τὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη.

Ἡ ιδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας ἔχει ἐπιπτώσεις ὄχι μόνο στὴν ἱστορική ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτική σκέψη καὶ τὴ θεωρία. Ἡ μυθοποίηση ἢ ἄλλοτε ἡ συσκότιση τῆς ἱστορικής πραγματικότητας ὡς ἐργαλεῖο αὐτοβελτίωσης ἀφήνουν φτωχὴ τὴν πολιτική σκέψη καὶ ἀναξιόπιστη μέσα στὸ ρητορικό της οἶστρο τὴν κοινωνική θεωρία. Βιάζομαι νὰ προσθέσω ὅτι τὰ μεγάλα ἐπίδικα ἀντικείμενα στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συγκρούσεις, ὅπως καὶ στὶς θεωρητικὲς διενέξεις, εἶναι λογικό, νόμιμο καὶ ἀναγκαῖο νὰ διαμορφώνουν τὰ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν ἱστορία. "Ὅμως ἄλλο τόσο ἀναγκαῖο ἀλλὰ καὶ δύσκολο εἶναι νὰ διατηρεῖται ἡ σχετικὴ αὐτονομία (συνεπῶς καὶ ἡ σχετικὴ συνάφεια) μεταξύ ἐπιστημονικῆς πράξης, πολιτικῆς ιδεολογίας καὶ κοινωνικῆς θεωρίας.

Ἡ ιδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας ἔχει προκαλέσει φυσικὰ κριτικὲς, ποὺ ὅμως εἶναι περιορισμένες σὲ σχέση μετὰ τὴν ἔκταση τοῦ φαινομένου· περισσότερο ἔχει ἐντοπιστεῖ γενικὰ τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο. Στὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη κριτικὴ στὶς μέρες μας συμβάλλει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ προσωποποίηση τῶν «ειδικότητων», γεγονὸς ποὺ διασταυρώνεται μετὰ τὶς δουλεῖες ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνάγκες ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ σχετικοὶ θεσμοί. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ γενικευμένη κατάσταση πνευμάτων στὸ χώρο τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ πρακτικὴ («μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθῆτε»). Ἀλλὰ καλύτερα ἄς ἐπιστρέψουμε στὴν πρώτη περίοδο γένεσης τῆς μαρξιστικῆς ἢ πρὸ σωστὰ κομμουνιστικῆς ἱστοριογραφίας.

Ἄν καὶ στὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου ἡ ιδεολογικὴ χρήση τῆς ἱστορίας ἐξυπηρετοῦσε πολιτικὲς σκοπιμότητες, ταυτόχρονα συνέβαλλε ἔμμεσα στὸ νὰ νομιμοποιηθεῖ μιὰ θεωρία ποὺ ἀποτέλεσε ἐξαρχῆς τὸν πυρῆνα τοῦ ἱστο-

---

ἀνάλυση τῆς ἱστορίας καὶ πραγματοποίησε τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ μετατόπιση τῆς ἱστορικής σκέψης ἀπὸ τὸν χώρο τῆς καθαρῆς ιδεολογίας στὸν χώρο τῆς ἐπιστήμης. "Ἔτσι, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἐπίσημων ιδεολόγων τοῦ ΚΚΕ μετὰ τὸ 1931-32, τὸ ἔργο τοῦ Γ. Κορδάτου ἔθεσε τὰ θεμέλια (καὶ τὴν πρόκληση) γιὰ τοὺς μαρξιστὲς ἱστορικοὺς μέχρι σήμερα. Οἱ σκέψεις αὐτές, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες, προέρχονται ἀπὸ τὴ διάλεξη τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, «Γιάννης Κορδάτος: ἡ ἱστοριογραφικὴ πρόκληση», ποὺ ἔγινε στὴν Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 6/3/1986.

ρικού υλισμού. Πρόκειται για τή λεγόμενη θεωρία τῶν σταδίων, σύμφωνα με τήν ὁποία σέ ὄλους τοὺς κοινωνικούς σχηματισμούς τὸ δουλοκτητικό στάδιο διαδέχεται νομοτελειακὰ τὸ πρωτόγονο, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ φεουδαρχία καὶ στή συνέχεια ὁ καπιταλισμός, τὸν ὁποῖο θὰ διαδεχθεῖ με τή σειρά του, ἀναπόδραστα, ὁ σοσιαλισμός. Ἡ μαρξόφωνη αὐτὴ κωδικοποίηση τῆς γεγκελιανῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἀποδίδει ἕνα σκοπὸ ἢ προορισμὸ στήν ἱστορία, προορισμὸς πού προκύπτει ἀπὸ τὰ «σπλάχνα τῆς κοινωνίας», σφραγίζει τήν ἱστορική διαδικασία καὶ νομοτελειακὰ ὀδηγεῖ στὸν τελικὸ προορισμό, ἐδῶ στὸ σοσιαλισμό. Ἡ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων προβλήθηκε ὡς οἰκουμενικῆς ἐρμηνευτικῆς σημασίας, γιὰ ὅλες τὶς κοινωνίες καὶ τὶς ἱστορικές περιόδους, καὶ συνεπῶς ἔγινε τὸ ἀποκλειστικὸ ἐρμηνευτικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς ἱστορικούς, κατ' ἀντιστοιχία με τήν πολιτικὴ στρατηγικὴ πού καθοριζόταν ἀπὸ κοινὸν στά συνέδρια τῆς Τρίτης Διεθνούς.

Τὸ μειονέκτημα ὅμως τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας —καὶ ὄχι μόνο αὐτῆς— εἶναι ὅτι δὲν ἀντιστοιχεῖ με τή θεωρία, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τήν περίοδο (στάδιο) τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου κατὰ τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα δὲν μπορεῖ, σύμφωνα με καμιά θεωρία, νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς καπιταλιστικὸ - ἄστικὸ στάδιο ἀνάπτυξης, ἀντίστοιχο ἐννοεῖται με τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ. Ἡ κυριότερη δυσαρμονία μεταξύ θεωρίας καὶ ἱστορικῆς πραγματικότητας ἐντοπίστηκε ἀπὸ διάφορους ἱστορικούς —ἀν καὶ ἄρρητα— στὸ γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις παραγωγῆς πού καθόριζε τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο δὲν ἀνέπτυσσαν τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἐντέλει δὲν διαμόρφωναν κοινωνικὰ τὸ προλεταριάτο, τήν τάξη πού ἡ πάλη τῆς θὰ ὀδηγοῦσε στὸ ἐπόμενο καὶ νομοτελειακὰ καθορισμένο ἱστορικὸ στάδιο, τὸ σοσιαλισμό. Τῆ δυσαρμονία μετέτρεπε σὲ γρίφο ἢ μεσολάβηση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης². Ἄν καὶ ἀπὸ τοῦτη τῆ δυσαρμονία καὶ μόνο ἡ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων πασιφανῶς ἐξέπιπτε σὲ ἰδεολόγημα, ὥστόσο λόγω τῆς σημασίας τῶν ἰδεολογικῶν καὶ πολιτικῶν προεκτάσεων τῆς οἱ ἐπίσημοι κομμουνιστὲς ἱστορικοὶ μετὰ τὸν Γιάννη Κορδάτο προτίμησαν νὰ διορθώσουν, ἀντὶ γι' αὐτήν, τήν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἔτσι ξεκίνησε μιὰ διαδικασία προσαρμογῆς τῶν φαινομένων τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας με βάση καὶ τή θεωρία, διαδικασία πού ἀναπτύχθηκε μέσα ἀπὸ πολλὰς ἀντεγκλήσεις καὶ συγκρούσεις, πού διαπλέκονταν με τὶς ἀντίστοιχες ἰδεολογικὲς ἐξελίξεις καὶ τὶς ἀλλαγὲς πολιτικῆς γραμμῆς στὸ κομμουνιστικὸ κίνημα³.

2. Ὅρισμένοι νεότεροι ἱστορικοὶ θεώρησαν ὅτι λύνουν τὸ γρίφο ὀνομάζοντας τήν ἐπανάσταση πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἔτσι ὅμως πέρασαν στή χρῆση τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας τῆς τρισεταετοῦς συνέχειας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους.

3. Βλ. Φ. Ἡλιού, ὁ.π., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία στὶς παραπομπές. Βλ. ἐπίσης Σ. Μάξιμος, «Μερικὰ προβλήματα ἀπὸ τήν ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν Ἑλ-

Με βάση τη θεωρία τῶν σταδίων ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία ὀνομάστηκε ἀβασάνιστα φεουδαλική. Ἡ ἀπουσία ἀνάπτυξης τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλιστικοῦ σταδίου ἔγινε τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀντικείμενο προσαρμογῆς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας στὴ θεωρία: ἡ ἀπουσία ἐκλογικεύτηκε. Κύριο ἐννοιολογικὸ ἐργαλεῖο τῆς προσαρμογῆς ἀναδείχτηκε ὁ «ἐμπορομεσιτικός, μεταπρατικός» («κομπραδόρικος» ἢ καὶ «ἀστικοτσιφλικιάδικος») χαρακτήρας τῆς οικονομικῆς κυρίαρχης τάξης, ἡ ὁποία παρουσιαζόταν σὰν νὰ διαμεσολαβοῦσε, πλὴν σωστὰ νὰ πρακτόρευε τὰ ξένα οικονομικὰ συμφέροντα εἰς βάρος τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Ὁ «μεταπρατισμὸς» ὡς ἐρμηνεῖα ὑποκατέστησε τὴν ἀνάλυση τῶν συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγῆς ὅπως διαμορφώθηκαν ἱστορικά. Στὴν καλύτερη περίπτωση ὁ ὅρος «μεταπρατισμὸς» δήλωνε ὅτι ἡ ἐν λόγω οικονομικὴ δραστηριότητα δὲν ἀνέπτυξε ἐθνικὴ οἰκονομία καὶ δὲν διέυρνε τίς «ντόπιες» παραγωγικὲς δυνάμεις. Ἡ οἰκονομικὴ ὑποταγὴ στὰ «ξένα συμφέροντα» προεκτάθηκε καὶ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ στηρίχτηκε τόσο στὸ ἰδεολόγημα τοῦ «μεταπράτη» ὅσο, καὶ θεωρητικὰ, στὴν ἀπόψη ὅτι ὑπῆρχε πλήρης ἀντιστοιχία μεταξὺ οἰκονομικῆς βάσης καὶ ἐποικοδομήματος. Στους «μεταπράτες πράκτορες τῶν ξένων συμφερόντων» πολιτικὰ ἀντιστοιχοῦσε ἡ «ξενοκρατία». «Μεταπρατισμὸς» καὶ «ξενοκρατία» ἔριχναν τὸ ἀνάθεμα στὶς κυρίαρχες τάξεις τοῦ παρελθόντος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ στὶς ξένες μεγάλες δυνάμεις ⁴. Συγχρόνως ἐπιδιώχθηκε νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ «καθυστέρηση» τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, καθυστέρηση χρονικὴ πού ὀριζόταν σὲ σχέση μὲ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, πού καὶ αὐτῆς ἡ ἱστορία χρησιμοποιοῦντο ἔτσι ὥστε νὰ νομιμοποιεῖ τὴ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων. Αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ ἐρμηνεῖα ἔγινε ἡ ἐπίσημη θέση τοῦ ΚΚΕ στὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ Μεσοπολέμου ⁵.

Ὅμως ἡ διατύπωση καὶ ἡ παγίωση τῆς ἰδεολογικῆς αὐτῆς ἐρμηνείας στὸ ΚΚΕ στηρίχτηκε σὲ μιὰ συγκεκριμένη σχέση μὲ τὴν ἱστορία: «Ὅτι ἀφετηρία γιὰ κάθε ἱστορικὴ θεώρηση εἶναι ἡ ἐπίσημη πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ κόμματος, ἡ ὁποία ἔτσι ὑποκαθιστᾷ τὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ πῆγασε μιᾶς νέας μορφῆς

λάδα», *Σπάρτακος* 1 (1928), σ. 10-12, 2 (1928), σ. 89-91, Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατικὴ ἢ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἑλλάδα;*, Ἀθήνα 1934, σ. 38-86. Γιὰ τὰ ζητήματα πολιτικῆς βλ. Α. Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης*, Ἀθήνα 1976.

4. Αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα χρησιμοποιοῖ καὶ ὁ σύγχρονός μας ἱστορικὸς Κ. Μοσχάφ, *Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830-1909. Ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χώρου*, Ἀθήνα 1972.

5. Βλ. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*

ιδεολογική χρήση τῆς ιστορίας, πού αὐτὴ τῆ φορά καθιέρωσαν τὰ κομμουνιστικά κόμματα.

Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα εἶναι πολὺ σημαντικό καὶ μὲ πολλές προεκτάσεις, θὰ πρέπει νὰ σημειώσω παρενθετικά ὅτι ἂν θελήσουμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν κοινωνικὴ διάσταση πού ὑποδηλώνει αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης, τότε θὰ πρέπει νὰ ἀλλάξουμε ὀπτική γωνία. Νὰ δοῦμε δηλαδή τὴ σημασία τῆς ιδεολογικῆς χρήσης τῆς ιστορίας καὶ τῆς ἐπιστήμης γενικότερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτικῆς πού ἀσχεῖ μιὰ ἡγεσία κομματικὴ ἢ μιὰ ἐξουσία κρατικὴ. Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν ὀπτικὴ, ἡ ιδεολογικὴ χρήση τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης σκοπὸ ἔχει νὰ ἀποκρύψει τὸν ιδεολογικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτήρα—πού ἀναγκαστικά χαρακτηρίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅλες τὶς πολιτικὲς ἐπιλογές—μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα πού κατὰ τεκμήριο διακρίνει τὴν ἐπιστήμη. Ἡ συγκάλυψη τοῦ ιδεολογικοῦ χαρακτήρα τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν μὲ μιὰ ἐπίφαση ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας (πέρα ἀπὸ τὶς θεολογικοῦ τύπου ιδεολογικὲς συνδηλώσεις) ἐπιδιώκει νὰ παρεμβάλει ἓνα σοβαρὸ ιδεολογικὸ ἐμπόδιο ἀπέναντι σὲ κάθε κοινωνικὴ κριτικὴ πού θὰ ἀπευθυνόταν πρὸς τὶς ἴδιες τὶς πολιτικὲς ἐπιλογές, τὴν ἐξουσία πού τὶς ἐπιβάλλει καὶ τὶς κοινωνικὲς ομάδες ἢ τάξεις πού τὶς στηρίζουν. Συνοπτικὰ θὰ ἔλεγα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ χειραγώγηση τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ κάθε εἶδους ἐξουσία, χειραγώγηση πού ἀποκτᾷ πολλές μορφές καὶ πραγματοποιεῖται σὲ ποικίλα κοινωνικὰ καθεστῶτα. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κομμουνιστικά κόμματα πού ἀσκοῦσαν κρατικὴ ἐξουσία, ἡ ὑπαγωγή τῆς ἐπιστήμης σὲ τὶς ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς ἐκφράστηκε καὶ ὀργανωτικὰ μὲ τὴν καθιέρωση τῆς θέσης τοῦ θεωρητικοῦ ὑπεύθυνου στὸ πολιτικὸ γραφεῖο. Ἄν αὐτὴ ἡ ὑπαγωγή ὀλοκληρώθηκε καὶ πῆρε τὴν πιὸ ἀκραία τῆς μορφῆ κατὰ τὴ σταλινικὴ περίοδο τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, τὸ ἴδιο φαινόμενο σὲ πιὸ ἥπιες ἐκδοχὲς καὶ μὲ ἄλλη μορφὴ προϋπήρχε στὴν ιστορικὴ σοσιαλδημοκρατία καὶ στὸν μπολσεβικισμό, μὲ τὸ ρόλο πού τότε ἔδιναν στὸ κόμμα ὡς τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀποκλειστικοῦ κατόχου τῆς μόνης ἀληθινῆς καθολικῆς καὶ οἰκουμενικῆς γνώσης.

Ἄλλὰ ἄς ξαναγυρίσουμε στὴν ἀφήγηση. Ἀρκετὰ μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἐπανεμφανίζεται βαθμιαῖα ἓνα ρεῦμα γενικευμένης ἀμφισβήτησης. Ἡ ἀνορθόδοξη, μὲ βάση τὶς θεωρητικὲς προδιαγραφές, νίκη τῆς κινέζικης ἐπανάστασης, οἱ μεγάλες ἀντιαποικιοκρατικὲς ἐθνικὲς ἐπαναστάσεις, οἱ ἐξεγέρσεις σὲ ὀρισμένες κοινωνίες σοβιετικοῦ τύπου, ἀργότερα ἢ διεθνῆς ιδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ διάσταση πού πῆρε ἡ ρήξη μετὰ τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων Κίνας καὶ Σοβιετικῆς Ἐνώσης (πού ἐκφράστηκε ἐπίσημα τὸ 1964), ἡ βαθμιαία ἀπομάκρυνση ὀρισμένων εὐρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἀπὸ τὴ σοβιετικὴ πολιτικὴ καὶ ιδεολογικὴ ἐπιβολὴ εἶναι νομίζω οἱ σημαντικότερες διαδικασίες

που έμμέσως και δευτερογενώς επέτρεψαν να έκφραστεί εύρύτερα ή άμφισβήτηση στο επίπεδο τής πολιτικής ιδεολογίας. Η γενική πολιτική ιδεολογία τήν όποία υίοθετούν πολλά άπελευθερωμένα από τήν άποικιοκρατία έθνικά κράτη, καθώς και όρισμένα νέα πολιτικά ρεύματα, είναι ό άντιϊμπεριαλισμός. Αύτη ή γενική πολιτική θέση τή δεκαετία του '60 άποκτá διεθνώς ποικίλες έρμηνείες. Άπό τή μιá τροφοδοτεϊ κάποιες έλπίδες για τή διαμόρφωση ένός νέου έπαναστατικού ριζοσπαστισμού· και άλλοτε, τó συχνότερο, άποκτá έντονο έθνικιστικό και λαϊκιστικό περιεχόμενο, κάποτε και με σαφεϊς θρησκευτικές άναφορές. Αύτη ή δεύτερη έκδοχή τής άντιϊμπεριαλιστικής πολιτικής ιδεολογίας είναι άπολύτως κυρίαρχη τά τελευταία χρόνια.

Η άντιϊμπεριαλιστική ιδεολογία τροφοδότησε προς τó τέλος τής δεκαετίας του '60 θεωρητικές γενικεύσεις που διεκδίκησαν έπιστημονικό χαρακτήρα. Οί γενικεύσεις αυτές έγιναν γνωστές ως «θεωρίες για τις σχέσεις μεταξύ του καπιταλιστικού κέντρου και τής ύπανάπτυκτης περιφέρειας».

Η σχετική θεωρία διατυπώθηκε με συνολικό τρόπο άρχικά από τόν έλληνα οικονομολόγο Άργύρη Έμμανουήλ στη Γαλλία τó 1970, με τή γνωστή μελέτη του *L'échange inégale*⁶, και σχεδόν ταυτόχρονα, άλλα με ύπερτονισμένες τις πολιτικές προεκτάσεις, από τόν αϊγύπτιο οικονομολόγο Samir Amin στην έπίσης γνωστή μελέτη του *L'accumulation à l'échelle mondiale* (Παρίσι 1970)⁷. Σχηματικά τó σκεπτικό αύτής τής θεωρίας έχει ως εξής: Η συσσώρευση κεφαλαίου στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου (βιομηχανικές μητροπόλεις ή πλούσιες χώρες) δέν πραγματοποιοιείται σέ έθνικό επίπεδο, άλλα εις βάρος τών ύπανάπτυκτων περιφερειακών χωρών (τρίτος κόσμος ή φτωχές χώρες μη βιομηχανικές). Οί σχέσεις έκμετάλλευσης τών πρώτων εις βάρος τών δεύτερων πραγματοποιοιούνται μέσω τής διεθνούς άγορής που έλέγχεται από τις πλούσιες χώρες, και σέ αύστηρά οικονομικό επίπεδο παίρνουν τή μορφή τής άνισης άνταλλαγής μεταξύ τών χωρών ως σύνολα, άνεξάρτητα από τόν έσωτερικό ταξικό διαχωρισμό στην κάθε έθνι-

6. Έλληνική μετάφραση, *Άνιση άνταλλαγή*, Άθήνα 1977. Για μιá κριτική στη θεωρία αύτή, όπως τή διατύπωσε ό Α. Έμμανουήλ, βλ. Ch. Bettelheim, «Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις», *Ό Πολίτης* 9 (1977), σ. 61-68. Ό Α. Έμμανουήλ φαίνεται ότι στο μεταξύ έχει άναθεωρήσει όρισμένα θεμελιακά σημεία τής θεωρίας του. Ένδεικτικά βλ. A. Emmanouel, *Technologie appropriée ou technologie sous-développée*, Παρίσι 1981. Μεταφρασμένο άπόσπασμα, *Ό Πολίτης* 43 (1981), σ. 26-31.

7. Έλληνική μετάφραση, *Η συσσώρευση σέ παγκόσμια κλίμακα*, Άθήνα(;) 2 τόμ. Για μιá συνοπτική παρουσίαση τών θέσεων του S. Amin από τόν ίδιο, βλ. τó κείμενό του που προτάσσεται μεταφρασμένο έλληνικά στο Κ. Βεργόπουλος, *Τό άργονικό ζήτημα στην Ελλάδα, ή κοινωνική ένσωμάτωση τής γεωργίας*, Άθήνα 1975, σ. 9-33. Έννοείται ότι δέν είναι δυνατόν να συγγέουμε τήν παραπάνω θεωρία με τήν ιστορική μελέτη του Immanuel Wallerstein για τήν εξέλιξη του καπιταλισμού από τó 15ο αϊώνα, παρά τις κάποιες συμπτώσεις τους.

κή κοινωνία. Στο πολιτικό και στο κοινωνικό επίπεδο οι σχέσεις αυτές επιβάλλονται στις χώρες τῆς περιφέρειας ἀπὸ πολιτικά καθεστῶτα καὶ κυρίαρχες τάξεις πού ὑπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῶν χωρῶν τοῦ κέντρου. Οἱ σχέσεις συνολικά ἀνάγονται στὸ παγκόσμιο ἰμπεριαλιστικὸ σύστημα μέσω τοῦ ὁποίου οἱ βιομηχανικὲς χώρες ἐμποδίζουν τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν τῆς περιφέρειας, ἔτσι ὥστε νὰ δικαιωνίζονται τὴν ἐκμετάλλευσή τους.

Ὁ Α. Ἐμμανουήλ πίστεψε ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὶς πλούσιες χώρες στηριζόταν κυρίως στὸ γεγονός ὅτι στὶς πρῶτες τὰ ἡμερομίσθια ἦταν συγκριτικά πολὺ χαμηλά. Σύμφωνα μὲ τὸν ἑλληνα οἰκονομολόγο, μὴ αὐξηση τῶν ἡμερομισθίων θὰ μπορούσε βαθμιαῖα νὰ ἀκυρώσει τὶς ἀνισότητες μεταξύ πλούσιων καὶ φτωχῶν χωρῶν. Μὲ βάση τὴν ἴδια σχεδὸν ἀνάλυση, ὁ S. Amin πρότεινε μὴ πολιτικὴ λύση τῶν ἀνισοτήτων, ἡ ὁποία προσπαθώντας νὰ ὑπερβῆ τὶς ὄντως τεχνικὲς προτάσεις τοῦ Α. Ἐμμανουήλ, ἐμφανιζόταν νὰ διεκδικεῖ χαρακτηριστὰ ἐπαναστατικὰ: Ὁ διεθνὴς καπιταλισμὸς τοῦ κέντρου θὰ ἀνατρεπόταν μέσω τῶν ἐθνικῶν ἀντιἰμπεριαλιστικῶν ἐπαναστάσεων πού θὰ πραγματοποιοῦσαν οἱ λαοὶ τῶν χωρῶν τῆς περιφέρειας. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀνταποκρινόταν πλήρως στὰ ζητούμενα τῆς ἐθνικιστικῆς καὶ λαϊκιστικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἀντιἰμπεριαλισμοῦ, κυρίως στὶς χώρες τοῦ λεγόμενου τρίτου κόσμου.

Διανοούμενοι ὀπαδοὶ καὶ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς θεωρίας, διαφορετικῶν ἐθνικοτήτων, θὰ προσπαθῆσουν νὰ ἀναβαθμίσουν τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀξία τῆς μέσω τῆς ἱστορίας, νὰ τῆς προσδώσουν ἱστορικότητα. Σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ βασικὴ θεωρία τῶν σταδίων παραμένει ἀμετάβλητη. Ἡ νέα τάση ἀπλῶς προσαρμόζει μὲ πιὸ ἀληθοφανῆ τρόπο καὶ γιὰ τὶς δικές τῆς ἰδιαίτερες πολιτικὲς ἀνάγκες τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα στὴ θεωρία. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ προσαρμογὴ ἢ ἐκλογίκευση τροποποιεῖ ἐν μέρει καὶ τὴν ἴδια τὴ θεωρία. Προσθέτει ἢ πιὸ σωστὰ διευκρινίζει μὴ ἐνδιάμεση φάση μεταξύ τῶν σταδίων τῆς φεουδαρχίας καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ: τὴν ἀποικιοκρατία. Καὶ φυσικὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἀποικιοκρατίας ἐντοπίζεται στὶς χώρες τῆς περιφέρειας. Κέντρο τῆς περιφέρειας, οἱ χώρες τοῦ ἀνεπτυγμένου καπιταλισμοῦ πού ἀρχικά ἢ ἀποικιοκρατικὴ καὶ ἀργότερα ἢ ἰμπεριαλιστικὴ τους δράση ὀδηγεῖ στὴν πολιτικὴ ὑποτέλεια καὶ τὴν οἰκονομικὴ ὑπανάπτυξη τὶς χώρες τῆς περιφέρειας.

Ἡ θεωρία γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ κέντρου μὲ τὴν περιφέρεια πού συνόψισα σχηματικὰ ἀπέκτησε στὴ χρῆση τῆς πολλὲς καὶ ποικίλες παραλλαγές, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἀλλάξει ὁ κεντρικὸς ἄξονας. Στὴν Ἑλλάδα ἡ θεωρία αὐτὴ καθοδηγήθηκε μεταξύ ἄλλων καὶ ἀρκετὲς ἱστορικὲς μελέτες. Ἐδῶ θὰ ἐξετάσουμε δύο ἀπὸ τὶς σφαιρικότερες καὶ γι' αὐτὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὲς ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους: ἐκεῖνες δηλαδή πού ἐφαρμόζουν τὴ θεωρία στὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ πληρότητα. Πρόκειται γιὰ τὶς

μελέτες *Ίστορικός χώρος και Ελλάδα*, του Νίκου Ψυρούκη, που δημοσιεύτηκε το 1973, και *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, που εκδόθηκε το 1977.

I

Το ιστοριογραφικό έργο του Ν. Ψυρούκη είναι εξαιρετικά εκτεταμένο. Έδω, για να περιοριστώ στις ανάγκες αυτού του κειμένου, θα χρησιμοποιήσω τη μελέτη του *Ίστορικός χώρος και Ελλάδα* (Αθήνα 1973), όπου με συνοπτικό αλλά και πυκνό τρόπο διατυπώνει τις ιστορικές του έρμηνειες. Για το κάθε ιδιαίτερο θέμα που ο συγγραφέας έχει αναπτύξει διεξοδικά θα παραπέμπω στις αντίστοιχες μελέτες του.

Καταρχήν θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Ν. Ψυρούκης, ως ιστορικός, γνωρίζει ότι η «ιστορία δεν είναι άπλη άθροιση γεγονότων, αλλά έρευνα τής πραγματικότητας που δημιουργεί ο άνθρωπος» (σ. 72). Για την προσέγγιση τής ιστορικής πραγματικότητας αρνείται την άπλη παράθεση γεγονότων και προσωπικοτήτων, ήρώων και πολεμικών συγκρούσεων, αρνείται δηλαδή τη συμβαντολογική ιστορία, επειδή «ή ψευτοπραγματικότητα, έτσι, παρουσιάζει έναν κόσμο από αληθινά γεγονότα και λαθμενές παραστάσεις» (σ. 93). «Ο ίδιος, για το αντικείμενο που εξετάζει, επιδιώκει να έμβαθύνει «στη μελέτη των σχέσεων . . . ατόμων, ομάδων, τάξεων, έθνικων συνόλων» (σ. 93). «Ο συγγραφέας γνωρίζει τις επιπτώσεις που έχει στην ιστορική επίσημη ή ιδεολογική χρήση τής ιστορίας: ιστορία που για την «έξυπνέρευση τής εφήμερης σκοπιμότητας τής πολιτικής πρακτικής, παραμορφώνεται, ταλαιπωρείται και πλαστογραφείται» (σ. 17). Και διευκρινίζει ότι «στην ιστορική αλήθεια προστρέχουν οι μαχητές τής ζωής και τής ελευθερίας των λαών, στην ιστορική πλαστογράφηση καταφεύγουν οι δυνάμεις τής αναστολής» (σ. 17). Αυτός ο άπλοποιημένος διαχωρισμός μεταξύ των δυνάμεων τής προόδου, που προάγουν την ιστορική αλήθεια, και των δυνάμεων τής αναστολής, που την πλαστογραφούν, δεν ανταποκρίνεται βέβαια στην πραγματικότητα που μάς διδάσκει ή ιστορία τής έλληνικής ιστοριογραφίας. Είναι γνωστό ότι τόσο οι έθνικιστές ιστορικοί όσο και οι κομμουνιστές —όπως σκιαγράφησα συνοπτικά στην αρχή αυτού του κειμένου— έχουν καταφύγει στη διαδικασία μυθοποίησης - ιδεολογικής χρήσης τής ιστορίας για να νομιμοποιήσουν την πολιτική τους⁸.

Ο μανιχαϊστικός διαχωρισμός των κοινωνικων δυνάμεων ως προς τη σχέση τους με την ιστορία ανταποκρίνεται στη θεωρητική άποψη του Ν. Ψυρούκη για το γενικό χαρακτήρα των κοινωνικων και ταξικων συγκρού-

8. Βλ. και πάλι Φ. Ήλιού, *ό.π.*

σεων, συνεπώς και για την ιστορική εξέλιξη: «... 'Ο συγγραφέας υπερασπίζει την άποψη ότι στην ιστορία υπάρχουν δυο βασικές κινήσεις: εκείνη τής προώθησης και εκείνη τήςπισοδρόμησης. 'Η ένότητά τους συνθέτει την ιστορική κίνηση» (σ. 14). 'Η ιστορική κίνηση καθορίζεται από «την αντικειμενικότητα τής γενικῆς νομοτέλειας πού διέπει την ιστορική εξέλιξη τής ανθρωπότητας, την αντικειμενικότητα τῶν γενικῶν τάσεων πού χαρακτηρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα» (σ. 14). 'Υποστηρίζει μάλιστα ότι ἡ αντικειμενική νομοτέλεια ὀρίζει ὥστε αὐτὲς οἱ τάσεις νὰ ἔχουν «μία κίνηση πού ἡ συνισταμένη της πάντα κλείνει πρὸς τὰ πάνω» (σ. 15), δηλαδή πρὸς τὴν πρόοδο. 'Αν πρὸς στιγμὴν παραμερίσουμε τὸ ἐρώτημα τί εἶναι προοδευτικὸ καὶ δεχτοῦμε ὅτι τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Ν. Ψυρούκης, δηλαδή ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ιστορικὲς τάσεις τῶν κοινωνιῶν, καὶ μάλιστα νομοτελειακά, τείνουν πάντα πρὸς τὸ καλύτερο, τότε ἡ ὅποια-δήποτε δράση καὶ πολὺ περισσότερο ἡ ἐπιστημονικὴ πράξη εἶναι ἐντελῶς περιττές. Τὰ πράγματα νομοτελειακά πηγαίνουν μόνον τους ἐκεῖ πού θέλουμε. Καὶ μάλιστα μπορούμε νὰ εἴμαστε τελειῶς ἐφησυχασμένοι ἀφοῦ «ἐκεῖνο πού δὲν μπορούν νὰ κάνουν οἱ ἄνθρωποι εἶναι νὰ καταργήσουν ἢ νὰ ἀλλάξουν τὴν ιστορική νομοτέλεια» (σ. 14).

Μὲ γνώμονα αὐτὴ τὴ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν ιστορική εξέλιξη, ὁ Ν. Ψυρούκης προσεγγίζει τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν ἐρμηνεύσει. 'Ας δοῦμε πῶς ἀντιμετωπίζει τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο. Καταρχὴν θὰ ἀπορρίψει τὴν ἐρμηνεία πού υἰοθετεῖ ἡ ἔθνικιστικὴ καὶ μιὰ σκοπιὰ τῆς κομμουνιστικῆς ιστοριογραφίας, πού θεωροῦν τὴ «διαδικασία τῆς διαμόρφωσης τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας σὰ διαδικασία ξενικῆς ἐπιδρομῆς» (σ. 61). 'Ο ἴδιος, ἀντιμετωπίζοντας χωρὶς γεωγραφικὴ διαφοροποίηση τὸ σύνολο τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διαμόρφωση «τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι πρόβλημα πού ἄμεσα σχετίζεται μὲ τὴν ἀντεπαναστατικὴ πισοδρόμηση τῆς κοινωνικῆς εξέλιξης στὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων - 'Ανατολικῆς Μεσογείου καὶ 'Εγγυὸς 'Ανατολῆς» (σ. 61)*. 'Επίπτωση αὐτῆς τῆς ἀντεπανάστασης εἶναι ἡ σχετικὴ σταθεροποίηση τῆς «φεουδαρχικῆς κοινωνίας» (σ. 62). Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸ σκεπτικὸ τοῦ συγγραφέα, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ χρονικὴ—σὲ σχέση μὲ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη—παράταση τῆς ζωῆς τοῦ φεουδαλικοῦ σταδίου, πού μετὰ τὸ Βυζάντιο ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. «... Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε μιὰ ιστορική πισοδρόμηση μὲ τεράστιες ἀρνητικὲς συνέπειες» (σ. 62). Ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ συνέπειες; «... 'Η милитарιστικὴ φεουδαρχικὴ οἰκονομία τῶν 'Οθωμανῶν ἔφερε τὸ μαρασμὸ στὰ βιοτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ κέντρα» (σ. 65). 'Εχουμε δηλαδή τὸ μαρασμὸ τῶν κέντρων, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν, ἐπομένως τὴν ἀπουσία τῶν προϋποθέσεων πού θὰ ὀδηγοῦσαν

* Στὸ ἐξῆς ὅλες οἱ ὑπογραμμίσεις στὰ παραθέματα εἶναι τῶν συγγραφέων.

αναπόδραστα στο επόμενο στάδιο, το καπιταλιστικό. Για τοῦτο ἡ ἐπικράτηση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας χαρακτηρίζεται, ὅπως εἶδαμε, ὡς ἀντεπανάσταση.

Ὁ συγγραφέας ἀντιμετωπίζει ὡς ἐνιαῖο σύνολο καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἱστορική περίοδο ὅλες τὶς περιοχὲς ὅπου ἐμπεδώνεται ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ἄμεση καὶ ἔμμεση. Ἀναφέροντας τὶς μεγάλες περιοχὲς ποὺ συνθέτουν τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια (Βαλκάνια, Μικρὰ Ἀσία, Μέση Ἀνατολή), ὑποστηρίζει ὅτι «καὶ στὶς τρεῖς περιοχὲς οἱ φεουδαρχικὲς κοινωνικὲς σχέσεις λειτουργοῦν κάτω ἀπὸ τὴ δεσποτικὴ μορφή τῆς φεουδαρχικῆς Ἀνατολῆς» (σ. 75). Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ περιοχὲς ποὺ οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς διαφορὲς τοὺς εἶναι καθοριστικὲς. Ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅτι τὰ Βαλκάνια, ἡ σημερινὴ Τουρκία καὶ ἡ βόρεια ἀνατολικὴ Ἀφρική, ὅπου ἐπεκτεινόταν ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση ὀθωμανικὴ κυριαρχία, εἶχαν καθοριστικὲς διαφορὲς μεταξὺ τοὺς, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε διαπιστώνονται ἀπλὰ καὶ μόνο ἀπὸ μιὰ *ex post* ἐρμηνεία. Ὁ Ν. Ψυρούκης, ἀντίθετα, ἀπὸ ὑπερεκτίμηση τῆς πολιτικῆς - κρατικῆς κυριαρχίας, σύμφυτη μὲ τὴ γενικότερη θεωρία του, ἰσοπεδώνει τὶς ἱστορικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν περιοχῶν. Παρακάτω θὰ δοῦμε τί ἐπιπτώσεις προκαλεῖ αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση.

Ἀργότερα, συνεχίζει ὁ συγγραφέας, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, «τὸ ὀθωμανικὸ φεουδαρχικὸ σύστημα ἄρχισε νὰ καταρρέει. Ὁ κύριος παράγοντας γιὰ τὴν ἀποσύνθεση τῆς φεουδαρχικῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα ἡ ἀδιάκοπη πάλη τῆς ἀγροτιᾶς . . . [ἀλλὰ] καὶ ὁ ἐξωτερικὸς παράγοντας, οἱ ἀνερχόμενες δυνάμεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀποικιοκρατίας» (σ. 66-67)⁹. Ἡ δράση τῶν δύο παραγόντων, τοῦ ἐσωτερικοῦ (τῆς ἀγροτιᾶς) καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ (τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀποικιοκρατίας) εἶναι ἀνταγωνιστικὴ: «. . . Ἡ πάλη τῶν κολλήγων . . . ἀντικειμενικὰ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴν αὐτοδύναμη ἀνάπτυξη . . . [Ἀντίθετα] οἱ ἐνέργειες τῶν ἀνερχόμενων ἀποικιοκρατικῶν δυνάμεων ἀποσκοποῦσαν στὴν ἔνταξη τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν παγκόσμια καπιταλιστικὴ ἀγορὰ σὰν περιοχὴ τῆς “καπιταλιστικῆς ὑπανάπτυξης”, δηλαδὴ σὰν περιοχῆς ἀποικιακῶν ὑπερκερδῶν, . . . γεγονός [ποὺ μαζί μὲ ἄλλα] σήμαινε κτύπημα κάθε ντόπιας ὀλόπλευρης ἀστικῆς ἀνάπτυξης» (σ. 67).

Ἄς παρακάμψουμε πρὸς στιγμὴ τὴ δοξασία περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς προοδευτικῆς δράσης τῆς ἀγροτιᾶς, καθὼς καὶ τὸ διαφαινόμενο ἰδεολόγημα τῆς αὐτοδύναμης ἀνάπτυξης (ποὺ τόσο πολὺ μᾶς ἔχει ταλαιπωρήσει τὰ τελευταῖα χρόνια), γιὰ νὰ καταλάβουμε τί εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ Ν. Ψυρούκης ζητᾷ νὰ μάθει ἀπὸ τὴν ἱστορία. Νομίζω, λοιπόν, ὅτι τὸ ζητούμενο γιὰ τὸν συγ-

9. Τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀποικιοκρατία ὁ Ν. Ψυρούκης ἀναπτύσσει στὸ *Ἱστορία τῆς ἀποικιοκρατίας (ἡ αὐγή)*, Ἀθήνα 1974.

γραφέα συμπεκνώνεται στο έζης ερώτημα: Γιατί δὲν ἐμφανίστηκε καὶ στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ἀστική ἀνάπτυξη; Δηλαδή, γιατί δὲν πέρασε καὶ αὐτὴ, συγχρόνως μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες, στὸ καπιταλιστικὸ στάδιο, ὅπως ὀρίζει ἡ σχετικὴ θεωρία; Στὸ ερώτημα αὐτὸ ὁ συγγραφέας ἀπαντᾷ ὅτι ἐπειδὴ πολὺ νωρὶς, ἤδη «ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα . . . πολλαπλασιάζονται τὰ ἀποικιακὰ προνόμια τῶν λεγόμενων “Μεγάλων Δυνάμεων” στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καὶ οἱ ὑπόδουλοι λαοὶ τῆς ἀρχίζουν πιά νὰ γνωρίζουν γιὰ τὰ καλὰ τὸ διπλὸ ζυγὸ: τοῦ ὀθωμανοῦ φεουδάρχῃ καὶ τοῦ ξένου ἀποικιοκράτῃ (τοῦ δεύτερου σὰν ἐπιδρομὴ καὶ οἰκονομικὴ βία)» (σ. 68). Ἡ ἀπάντησις αὐτὴ συνεπάγεται μὲ σαφήνεια ὅτι τὸ ὀθωμανικὸ κράτος καὶ ὁ δυτικὸς καπιταλισμὸς, ὁ δεύτερος μὲσω τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς καὶ μὲ ἀποικιοκρατικὰ μέσα, καταπιέζουν καὶ ἐκμεταλλεύονται ἀντίστοιχα τοὺς ὑπόδουλους λαοὺς, δηλαδή τὴν ἀγροτιά. Ἀφοῦ ἡ ἀγροτιά—ποὺ στὸ μανιχαϊστικὸ διαχωρισμὸ πού προαναφέρθηκε εἶναι ἡ κοινωνικὴ δύναμις τῆς «προώθησης»—καταπιέζεται ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς «πισσοδρόμησης», γίνεται ἀδύνατο τὸ πέρασμα στὸ καπιταλιστικὸ στάδιο, «στὴν ντόπια ὀλόπλευρη ἀστικὴ ἀνάπτυξη» ἢ στὴν «αὐτοδύναμη ἀνάπτυξη» ὅπως καὶ στὴν Εὐρώπη. Γιὰ τὴν ἀπουσία αὐτοῦ τοῦ σταδίου ἀνάπτυξης ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρης τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ὑπεύθυνες εἶναι οἱ ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις καὶ συνεργῶς τοὺς ἡ ὀθωμανικὴ φεουδαρχία.

Σήμερα γνωρίζουμε ὅτι, καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι, πραγματοποιήθηκε ὑπολογίσιμη συγκέντρωσις ἐμπορικῶν κεφαλαίων, διαδικασίᾳ πού ἐντάθηκε μετὰ τὴν ἱδρύσις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀναιρεῖ τὸ γεγονός ὅτι τόσο ἡ βιομηχανία ὅσο καὶ οἱ ἐμπλεκόμενες στὶς σχέσεις παραγωγῆς πού αὐτὴ προϋποθέτει κοινωνικὲς τάξεις δὲν ἐμφανίστηκαν σὲ ἀξιόλογη ἔκτασι παρὰ πολὺ ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὁ Ν. Ψυρούκης θὰ προσπαθῆσῃ νὰ ἐνσωματώσῃ στὸ ἐρμηνευτικὸ του σχῆμα αὐτὴ τὴν ἀναμφισβήτητη ἱστορικὴ πραγματικότητα. Θὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιοχὰς πού ἐκτείνεται ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἀδιακρίτως κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν διαφορῶν («τὸ κεφάλαιο ἀνῆκει καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ βιομήχανο τῆς καπιταλιστικῆς δύσεως . . . [ἐνῶ οἱ ἴδιες περιοχὰς] γίνονται ἀγροτικὰ ἐξαρτήματα τοῦ ξένου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου») (σ. 75). Οἱ ἔμποροι εἶναι οἱ ἐνδιάμεσοι, οἱ «μεταπράτες» πού «διαδραματίζουν . . . σημαίνοντα ρόλο στὴν οἰκονομικὴ ὑποδούλωσις τῆς πατρίδας τοὺς ἀπὸ τὸ ξένο κεφάλαιο» (σ. 82). Αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὴν «ὕλικὴ βάση τῶν καθεστώτων ὑποτέλειας, πού δημιουργήθηκαν τὸ 19ο αἰώνα στὶς βαλκανικὲς χῶρες» (σ. 84)¹⁰. Ἐπειδὴ, λοιπόν, τὸ κεφάλαιο ἐλέγχεται ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ ἀφοῦ καὶ οἱ ντόπιοι κεφαλαιούχοι εἶναι πράκτορες ἐξυπηρέτησις τῶν

10. Βλ. Ν. Ψυρούκη, *Τὸ νεοελληνικὸ παροικιακὸ φαινόμενο*, Ἀθήνα 1974.

ξένων συμφερόντων, ἐμποδίζεται κάθε ἀνάπτυξη τῆς διαδικασίας ἐκβιομηχάνισης. Ἔτσι οἱ ἀποικιοκρατούμενες χῶρες ὑποτάσσονται στὴ θέληση καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ ξένου καὶ τοῦ ντόπιου «μεταπρατικοῦ» κεφαλαίου καὶ μετατρέπονται σὲ ἀγροτικά ἐξαρτήματα τῶν «πλούσιων χωρῶν».

Ὡς ἐδῶ ἡ ἐκλογίκευση τῆς θεωρίας τῶν ἱστορικῶν σταδίων ἔχει ἤδη συντελεστεῖ, τουλάχιστον στὰ βασικά της σημεῖα. Συνοψίζω: Ἡ διάμεση φάση μεταξὺ φεουδαρχίας καὶ καπιταλισμοῦ ποὺ ἐμποδίζει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη στὸν δεύτερο ἔχει τὴν ἀπώτερη αἰτία της στὴ φεουδαλικὴ ἀντεπανάσταση ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Ὁ ἀντιδραστικὸς χαρακτήρας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐμπόδισε τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, προκαλώντας τὸ μαρασμὸ τῶν βιοτεχνικῶν καὶ πνευματικῶν κέντρων. Ἀργότερα οἱ ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου θὰ συνεχίσουν μὲ νέους ὅρους τὴν καθυστέρηση ποὺ ἔχει ἐπιβληθεῖ στοὺς λαοὺς, ἐπιβάλλοντάς τους περιφερειακὸ οἰκονομικὸ ρόλο στὴ διεθνή ἀγορὰ καὶ διατηρώντας τὸν ἀγροτικὸν χαρακτήρα στὶς κοινωνίες τους· δηλαδὴ ἐπιβάλλοντας οἰκονομικὴ στασιμότητα. Βασικὸς σύμμαχος τῆς ἀποικιοκρατίας εἶναι οἱ «μεταπράτες ἔμποροι» ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ὕλικὴ βάση τῶν καθεστώτων πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὑποτελείας ποὺ θὰ δημιουργηθοῦν στὴ συνέχεια, τὸ 19ο αἰῶνα. Τὸ ρόλο ποὺ κατεῖχαν οἱ καπιταλιστικὲς δυνάμεις τοῦ κέντρου ὡς ἀποικιοκρατικὲς θὰ τὸν συνεχίσουν καὶ θὰ τὸν ὀλοκληρώσουν ἀργότερα, ἀρκετὰ μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ὡς ἱμπεριαλιστικὲς, στηριζόμενες στὶς ντόπιες ὑποτελεῖς τους δυνάμεις, αὐτὲς ποὺ ἐλέγχουν τὸ ἐλληνικὸ κράτος (σ. 87 κέ.).

Ὁ Ν. Ψυρούκης διαμορφώνει τὸ ἐρμηνευτικὸ του σχῆμα ὡς ἐξῆς: Ὑποθετεῖ καταρχὴν μιὰ γενικὴ θεωρία, τὴ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων. Ἀλλὰ δὲν σταματᾷ ἐκεῖ. Γιὰ γενικότερους πολιτικούς λόγους, ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴν ἱστορία, προσθέτει στὴ θεωρία τῶν σταδίων τὸ νεότερο θεωρητικὸ σχῆμα ποὺ ἀναφέρεται στὶς σχέσεις τῶν χωρῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου μὲ ἐκεῖνες τῆς «ὑπανάπτυκτης περιφέρειας». Τὸ σχῆμα αὐτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη ἀξία του, προορίζεται νὰ ἐρμηνεύσει τὴ σημερινὴ κατάσταση χωρῶν τοῦ «τρίτου κόσμου». Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σχῆμα ὁ Ν. Ψυρούκης ἀποσπᾷ τὴν ἐρμηνευτικὴ του προϋπόθεση, μιὰ ὀλοκληρὴ ἱστορικὴ περίοδο, τὴν ἀποικιοκρατία, τὴν ὁποία ἐμβάλλει στὴ γενικὴ θεωρία του — ὡς ἐνδιάμεση φάση μεταξὺ φεουδαρχίας καὶ καπιταλισμοῦ.

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ Ν. Ψυρούκης εἶναι τελικὰ ἀπλό. Μὲ βάση τὴ γενικὴ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων καὶ ἐρῆμην τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας θεωρεῖ δεδομένο τὸν φεουδαλικὸν χαρακτήρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸ τέλος ὅμως τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ ἐντείνονται κάποια φαινόμενα ἀνάπτυξης ἐμπορευματικῶν σχέσεων, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ ποὺ ἐμφανί-

ζονται με κάποια έκταση τα πρώτα φαινόμενα της εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, υπάρχει ένα κενό που δεν είναι ούτε φεουδαρχία ούτε βιομηχανικός καπιταλισμός. Το «ιστορικό κενό» μεταξύ των δύο σταδίων θέτει σε κατάσταση αναξιοπιστίας τη γενική θεωρία των σταδίων, που όμως στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας είναι απολύτως απαραίτητη στο συγγραφέα, γιατί μόνο με αυτήν μπορεί να επικαλείται το νομοτελειακό πέρασμα στο σοσιαλισμό και την αντικειμενικότητα της ιστορικής τάσης προς αυτή την κατεύθυνση. 'Ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα, στην οποία τον οδηγεί το κενό μεταξύ των δύο σταδίων, και στην πολιτική του ιδεολογία θα διαλέξει τη δεύτερη: 'Αντι να ασχοληθεί με την ίδια την ιστορική πραγματικότητα, θα καταφύγει στην εκλογίκευση του ιστορικού κενού που συνιστά ή απουσία εκβιομηχάνισης. 'Ετσι θα εξηγήσει την απουσία των κοινωνικών προϋποθέσεων για το πέρασμα στο στάδιο του σοσιαλισμού—όπως επιβάλλει η γενική θεωρία—είσάγοντας την έννοια της άποικιοκρατίας, ή οποία ως ιστορική περίοδος καλύπτει το κενό μεταξύ φεουδαρχίας και βιομηχανικού καπιταλισμού. 'Η άποικιοκρατία είναι το έρμηνευτικό αίτιο που οδηγεί στην απουσία εκβιομηχάνισης της νεοελληνικής κοινωνίας και συγχρόνως ή ενδιάμεση φάση που, στο επίπεδο της γενικής θεωρίας, παρεμβάλλεται μεταξύ των σταδίων της φεουδαρχίας και του καπιταλισμού. 'Ετσι προσαρμόζεται ή ιστορική πραγματικότητα για να διασωθεί ή θεωρία.

'Η άποικιοκρατία ως έρμηνευτικό κλειδί για την ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής κοινωνίας στηρίζεται ωστόσο, στο σχήμα του Ν. Ψυρούκη, σε ένα πρωταρχικό λάθος: 'Ο συγγραφέας αντιμετωπίζει την οθωμανική επικράτεια ως ένα ενιαίο κοινωνικό και οικονομικό χώρο και επομένως ταυτίζει τις περιοχές που υπέστησαν άποικιοκρατικές επιδράσεις με εκείνες που δεν αντιμετώπισαν ποτέ ιστορικά αυτή την τύχη. Συγκεκριμένα, ταυτίζει στην ιστορική του εξέταση τη βόρειο 'Αφρική με τα Βαλκάνια, την αιγυπτιακή με την ελληνική κοινωνία. Συγχρόνως θεωρεί την άποικιοκρατία βασική αίτια για τη δημιουργία «καθεστώτων υποτέλειας» στην 'Ελλάδα του 19ου αιώνα. Στο σκεπτικό αυτό ενσωματώνει και τους όρους «μεταπρατισμός» και «ξενοκρατία». Με βάση αυτό το έρμηνευτικό σχήμα, όλα τα ζητήματα, τα ερωτήματα και οι αναζητήσεις για την ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τουλάχιστον από το 18ο αιώνα μέχρι σήμερα, βρίσκουν την τελική έρμηνεία τους και την όριστική απάντησή τους μόνον εφόσον φύγουμε από τη συγκεκριμένη («περιφερειακή») κοινωνία και μεταθέσουμε την προβληματική μας έξω από αυτήν, στη δράση του καπιταλιστικού κέντρου: αρχικά με τη μορφή της άποικιοκρατίας, αργότερα με τη μορφή του ιμπεριαλισμού. Μόνο που αυτή ή μετάθεση καθιστά την ελληνική ιστορία αντικείμενο χωρίς νόημα.

Τελειώνοντας θα υπενθυμίσω ότι ο Ν. Ψυρούκης εμφανίζεται δυναμικά

στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία λίγα χρόνια μετά το 20^ο συνέδριο του Κ. Κ. Σοβιετικής Ένωσης. Θα υπενθυμίσω ακόμη ότι, από τον Έμφύλιο Πόλεμο, ή ιμπεριαλιστική επιβολή της Άγγλίας πρώτα και των ΗΠΑ αργότερα στην ελληνική κοινωνία είναι κραυγαλέα και αίματηρή. Το συνολικό αυτό γεγονός επιβάλλει με τον τρόπο του μια ιδεολογική και πολιτική θέση σε όλα τα ρεύματα και τις τάσεις της άριστερᾶς, ἐνῶ αποτυπώνεται στο κάθε ένα σύμφωνα με τις δικές του πολιτικές επιλογές και ιδεολογικές απεικονίσεις. Ἡ πολιτική ιδεολογία πού συνοψίζεται στην ἀντιϊμπεριαλιστική στάση με ἔθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο, τότε ακόμη —στις δεκαετίες 1950, 1960— ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τις νίκες τῶν ἔθνικῶν ἐπαναστάσεων (Βιετνάμ 1954, Τυνησία 1957, Κούβα 1960, Ἀλγερία 1962 κτλ.).

Αὐτὴ τὴν ιδεολογική και πολιτική θέση ἀπέναντι στὸν ἱμπεριαλισμό, ὁ Ν. Ψυρούκης, ἀφοῦ τὴν ἀνάγει σὲ θεωρία, τὴν προβάλλει στὸ παρελθόν γιὰ νὰ τὴ νομιμοποιήσει. Ἔτσι, μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία αὐτοβεβαίωσης ὀδηγεῖται σὲ μιὰ ἐρμηνεία ἄσχετη με τὴν ἱστορική πραγματικότητα και συνεπῶς πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας.

II

Οἱ ἐργασίες τοῦ κοινωνιολόγου Κ. Τσουκαλᾶ εἶναι γνωστές. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθῶ στὴ βασική μελέτη του *Ἐξάρτηση και ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικός ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1922)*, (Ἀθήνα 1977, πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου). Τὸ βιβλίο αὐτὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκδόσεως του τροφοδότησε πολλές και ποικίλες συζητήσεις στὸ χῶρο τῶν ἐπαγγελματιῶν ἱστορικῶν, ἀλλὰ και πέρα ἀπὸ αὐτούς, σὲ κύκλους πού ἢ ιδεολογική και πολιτική τους τοποθέτηση δημιουργοῦσε τὴν ἀνάγκη γιὰ νέου τύπου ἱστορικούς προβληματισμούς. Αὐτὸ τὸ καταρχὴν θετικό πολιτιστικό γεγονός (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκβασή του) περιορίστηκε κυρίως στὸ πεδίο τοῦ προφορικοῦ λόγου και γιὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναπαραχθεῖ σήμερα.

Στὴν περίπτωση τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ, ὅπως και τοῦ Ν. Ψυρούκη, τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἐνασχόληση με τὴν ἱστορία δὲν εἶναι στενά ἐπαγγελματικό. Καί στις δύο περιπτώσεις ἔχουμε καταρχὴν ἓνα σύνθετο και κατὰ πολὺ δυναμικότερο κίνητρο, τὴν πολιτική ιδεολογία. Ἐδῶ πρέπει νὰ διευκρινίσω ὅτι οἱ πολιτικές ἀναφορές τῶν δύο μελετητῶν δὲν συμπίπτουν, και αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις εὐρύτερες ιδεολογικές τους συμπτώσεις, οἱ ὁποῖες ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν κοινὴ θεωρητική τους ἀφετηρία.

Ὁ Κ. Τσουκαλᾶς διατυπώνει με σαφήνεια, ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη φράση τοῦ κειμένου του, τὸ γενικὸ θεωρητικο-ερμηνευτικό του πλαίσιο: «Ὁ σύγ-

χρονος ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός έχει χαρακτήρα περιφερειακό . . . 'Ο έξαρτημένος . . . χαρακτήρας τής ελληνικής κοινωνίας από τις δυνάμεις του καπιταλιστικού κέντρου, καθορίζει, εδώ και έναμιση αιώνα, τη διαδικασία τής πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης.

»Από την άποψη αυτή, δεν υπάρχει τίποτα το περίεργο στη διαδικασία "ανάπτυξης τής υπανάπτυξης" που συναντάμε στην Ελλάδα και τη συνακόλουθη έμπλοκή τών παραγωγικών της δυνάμεων: άργος ρυθμός έκβιομηχάνισης, ολοκληρωτική σχεδόν υπαγωγή του ντόπιου κεφαλαίου στους μηχανισμούς που επιβάλλει το παγκόσμιο κεφάλαιο, μόνιμα έλλειμματικό έμπορικό ισοζύγιο . . . Πρόκειται για τὰ τυπικά γνωρίσματα . . . μέσα στην επίπονη διαδικασία βαθμιαίας ένσωμάτωσης τών χωρών τής περιφέρειας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. . .» (σ. 15). 'Ο έξαρτημένος χαρακτήρας τής ελληνικής κοινωνίας και οι συνθήκες σύνδεσής της με τή διεθνή αγορά διαμορφώνουν μιὰ «δύσμορφη» κοινωνική δόμηση, δυσμορφία κοινωνική τής όποιας οι αίτιες είναι «έξωγενείς και ανάγονται στον 19ο αιώνα» (σ. 18). Με αυτό το σκεπτικό διατυπώνεται και ή θεμελιακή υπόθεση τής μελέτης: « . . . 'Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία διαμόρφωσης τών "παραμορφωμένων" και άτυπων δομών του νέου κράτους, πρέπει να αναζητηθεί στην έσωτερική άρθρωση ανάμεσα στην ανάπτυξη τών ελληνικών μεταπρατικών κοινωνικών στρωμάτων του έξωτερικού από τή μιὰ μεριά, και τις σχέσεις του με τις δομές του ίδιου του ανεξάρτητου κράτους από τήν άλλη» (σ. 19).

'Ο Κ. Τσουκαλάς, όπως και ό Ν. Ψυρούκης, θα αναζητήσει τήν άρχική αίτια, το ιστορικό εκείνο προηγούμενο που δόγησε τήν ελληνική κοινωνία στην έξάρτηση. Τήν αίτια αυτή τήν έντοπίζει στο 17ο αιώνα και τή βλέπει να εκφράζεται με «το καθεστώς τών διομολογήσεων [το όποιο] παρείχε στον εύρωπαϊκό καπιταλισμό ένα μόνιμο μέσο οικονομικής διείσδυσης» στην 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ αντίθετα στερούσε «τήν οικονομική και νομική ασφάλεια» στους ντόπιους επιχειρηματίες (σ. 273-274). Παρά τή μεγάλη σημασία που άποδίδει ή μελέτη στο καθεστώς τών διομολογήσεων, εξηγεί τις αίτιες έπιβολής αυτού του καθεστώτος άπλά και μόνο με τήν τάση τής όθωμανικής κεντρικής έξουσίας «να προμηθεύεται εύρωπαϊκά είδη πολυτελείας» (σ. 273). Είναι βέβαια μεγάλος ό πειρασμός να αναρωτηθεί κανείς για τήν κοινωνική έκταση τής κατανάλωσης και τήν οικονομική σημασία αυτών τών ειδών πολυτελείας, για τόν ύγκο και τήν αξία τους. Δυστυχώς ό συγγραφέας δεν άναφέρει κανένα παρόμοιο στοιχείο, έστω κάποιες υποθέσεις, ούτε καν λίγες νύξεις. Και αυτό παρά το γεγονός ότι οι διομολογήσεις έχουν ιδιαίτερο βάρος στη διαμόρφωση τής γενικής έρμηνευτικής του κατασκευής: Για τόν Κ. Τσουκαλά το καθεστώς τών διομολογήσεων είναι μιὰ «ιδιαιτέρη άποικιοποίηση» και συγχρόνως το «ιστορικό προανάκρουσμα τής έπεκτα-

τικῆς τάσης τῶν καπιταλιστικῶν δυνάμεων, πού ἀργότερα πήρε τὴ μορφή τοῦ γενικοῦ ἀποικισμού» (σ. 274).

Ὁ «γενικός ἀποικισμός» τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ἀπὸ τὶς ξένες καπιταλιστικὲς δυνάμεις εἶναι κοινὸς στὴν ἐρμηνευτικὴ τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ καὶ τοῦ Ν. Ψυρούκη. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἰσχύουν γιὰ τὸν πρῶτο αὐτὰ πού ἀναφέρθηκαν γιὰ τὸν δεύτερο, σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ χρῆση τῆς ἀποικιοκρατίας ὡς ἐνδιάμεσης φάσης μεταξὺ τῶν σταδίων τῆς φεουδαρχίας καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ὥστόσο καλύτερα τὸ κεντρικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε στὴ μελέτη του τὶς κοινωνικὲς ὑποδοχὲς τῆς «ἀποικιοποίησης» τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Δηλαδή νὰ δοῦμε ποιοὶ ἦταν οἱ ἐνδιάμεσοι κοινωνικοὶ φορεῖς στὶς ἀποικιοκρατούμενες κοινωνίες πού στήριζαν καὶ ταυτίστηκαν μὲ τὶς ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις. «... Ἡ ἀστική τάξη πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸ 1780 ὡς τὸ ... 1820 ἀποτελεῖ βασικὰ τὸ προανάκρουσμα μιᾶς ἐθνικῆς ἀστικῆς τάξης» (σ. 278), πού ὅμως γιὰ νὰ ἐπιζήσει θὰ ὑποκύψει «... στὶς ἐπιταγὲς τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς» (σ. 337). Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς τάξης αὐτῆς εἶναι ὅτι «ἀσκοῦσε τὶς δραστηριότητές της κυρίως ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, στὸν ὅποιο ἢ ἴδια θεωροῦσε ὅτι ἀνήκε σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο» (σ. 21). Πρόκειται βέβαια γιὰ τοὺς Ἕλληνες παροίκους, τῶν ὁποίων ὁ ρόλος —ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ν. Ψυρούκη— δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ «τῶν ἄμεσων ἐπίκουρων τοῦ μεγάλου εὐρωπαϊκοῦ κεφαλαίου στὶς χῶρες πού εἶχαν ἀποικήσει οἱ μειονότητες αὐτές», καὶ μάλιστα «ἀκριβῶς μὲ τὸ σκοπὸ αὐτό» (σ. 21-22). Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ ὁ συγγραφέας ὀδηγεῖται νὰ μελετήσῃ τὶς παροικίες τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ρωσίας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὅσες ἀκόμα ἐμπίπτουν στὸ ἐρμηνευτικὸ του σχῆμα, ἀλλὰ ὄχι ἐκεῖνες τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης (σ. 286), πού ἐμφανῶς τὸ ἀνατρέπουν. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα τὶς θέλει καὶ αὐτὲς παροικίες κεφαλαιούχων τῆς διασπορᾶς. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας θὰ ὑποστηρίξει πιὸ κάτω ὅτι οἱ λειτουργίες τοῦ ἐλληνικοῦ μεγάλου κεφαλαίου εἶναι κοινὲς ὡς πρὸς τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔδρα του (σ. 341).

Στὴ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ οἱ λειτουργίες τοῦ ἐλληνικοῦ μεγάλου κεφαλαίου ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ: συγκεντρώνονται «σὲ δραστηριότητες πού δὲν εἶναι παραγωγικὲς ἀλλὰ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴν Ἑλλάδα» (σ. 341). Καὶ φυσικὰ ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῆς τάξης τῶν κεφαλαιούχων δὲν ἀπορρέει ἀπὸ σχέσεις ἐκμετάλλευσης μὲ μιὰ «ἰθαγενῆ [ἐλληνικὴ] ἐργατικὴ δύναμη» (σ. 373). Ὡστόσο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες κεφαλαιούχοι τῆς διασπορᾶς δὲν ἐμπλέκονται στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων παραγωγῆς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ρόλος τους εἶναι ἡγεμονικός: Αὐτοὶ συστήνουν τὴν οἰκονομικὰ κυρίαρχη τάξη στὴν ἐλληνικὴ

κοινωνία (σ. 373-374)¹¹. Ἡ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ ἀναφέρεται, λοιπόν, σὲ μιὰ τάξη πού εἶναι ἐνσωματωμένη στὴ διεθνή ἀγορά, ὄργανο ἐπιβολῆς τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου στὶς χῶρες τῆς περιφέρειας, ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένη καὶ συσσωρεύει τὸ (χρηματικό της) κεφάλαιο, π.χ. στὴ νότια Ρωσία ἢ καὶ στὴν Αἴγυπτο. Μολοντοῦτο ἀσκεῖ τὴν κυριαρχία της στὴν ἐλληνική κοινωνία.

Θὰ παρακάμψω τὸν ὑποτιμητικό καὶ μὲ λανθάνουσες ἠθικολογικὲς ἀποχρώσεις τόνο πού δίνει ὁ συγγραφέας ὡς πρὸς τὴν ἐνσωμάτωση στὴ διεθνή ἀγορά, τόνος μέσω τοῦ ὁποίου ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπῆρξε ἱστορικά καὶ μιὰ ἄλλη δυνατότητα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, χωρὶς διεθνή ἀγορά. Αὐτὸ πού κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ παράδοξο, ὁμολογουμένως, καὶ πρωτότυπο γεωγραφικὸ διαζύγιο μεταξὺ τῆς κυρίαρχης τάξης καὶ τῆς κυριαρχούμενης κοινωνίας. Μάλιστα ὁ συγγραφέας ὀλοκληρώνει αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία μὲ μιὰ συμπληρωματική: Σὲ κάποιον σημεῖο, ἀναφερόμενος στὸ κράτος, θὰ πεῖ ὅτι στὴν Ἑλλάδα «δὲν ὑπῆρχε ντόπια κυρίαρχη τάξη, ἀρθρωμένη γύρω ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δραστηριότητες», ἀλλὰ μιὰ «κρατική ἀστική τάξη» (σ. 225). Καὶ αὐτὴ ἡ «κρατική ἀστική τάξη» ὅπως καὶ ἡ «κυρίαρχη» δὲν «συμμετέχει ἄμεσα στὶς ἐσωτερικὲς [ἐλληνικὲς] παραγωγικὲς διαδικασίες», ἀλλὰ οἰκοδομήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό μέχρι τὸ τελευταῖο πέμπτο τοῦ 19ου αἰώνα (σ. 244). «Ὅμως, ἂν ὅλες οἱ ἐλληνικὲς ἡγεμονικὲς κοινωνικὲς τάξεις καὶ στρώματα δὲν συμμετέχουν στὶς παραγωγικὲς διαδικασίες πού ἀναπτύσσονται στὴν ἐλληνική κοινωνία, τότε μέσω ποιῶν ὑλικῶν ὄρων ἀναπαράγονται;

Πρὶν ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἂς παρακολουθήσουμε τὸ σκεπτικὸ τῆς μελέτης: «... Ἡ ἔγγειος πρόσοδος, τὰ κυκλώματα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ κυρίως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ τοκογλυφία, καὶ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιὰ ἄμεση κερδοσκοπία κάθε εἶδους εἶναι μορφὲς πού περιθωριακὰ μόνον θεμελιώνονται στὴν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας». (σ. 244, βλ. καὶ σ. 374). Ἐδῶ τὸ αὐτονόητο πού ὑπαγορεύει ἡ ἰδεολογία (ὁ ὀρθολογισμὸς) κρύβει τὸ ἱστορικὰ πραγματικὸ (πού δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ὀρθολογικό). Πράγματι στὸν ἐλληνικὸ 19ο αἰώνα οἱ μισθωτὲς σχέσεις ἐργασίας εἶναι φαινόμενο μὲ περιθωριακὸ χαρακτήρα. Αὐτὸ ὅμως δὲν συνεπάγεται μὲ κανένα τρόπο ὅτι, σὲ μιὰ ἀγροτική κοινωνία ὅπως ἡ ἐλληνική τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ μόνες δυνατὲς σχέσεις ἰδιοποίησης τοῦ παραγόμενου πλεονάσματος εἶναι οἱ μισθωτὲς σχέσεις. Κάτι τέτοιο ἄλλωστε δὲν ἔχει συμβεῖ σὲ καμιά

11. Συχνὰ στὸ κείμενό του ὁ Κ. Τσουκαλᾶς χαρακτηρίζει τὴν οἰκονομικὰ κυρίαρχη τάξη, ἀστική. Ἀποτελεῖ ὅμως ἀκράϊο ἀναχρονισμὸ τὸ νὰ ἀποδίδεται ἀστικὸς χαρακτήρας στοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους, πλοιοκτῆτες κτλ., καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, γιὰ τὸ ὅρος ἀστική τάξη παραπέμπει σὲ μιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ σχέση μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐργατική, πού στὴν ἐλληνική κοινωνία ἐμφανίζεται περίπου 100 χρόνια ἀργότερα.

ἀγροτική κοινωνία. Ἄν ὁ συγγραφέας ἐπικαλεῖται τὴν αὐτονόητη περιθωριακὴ σημασία τῶν μισθωτῶν σχέσεων στὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰώνα εἶναι γιὰ ἓναν λόγο: Γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ἐξ ἀντιδιαστολῆς τὴν περιθωριακὴ σημασία, δηλαδή τὸν μὴ προσδιοριστικὸ χαρακτήρα, τῆς ἴδιας τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ ὅ,τι αὐτὴ συνεπάγεται, φορολογία, ἐμπόριο κτλ. Συνάγεται λογικὰ ὅτι ἡ διαδικασία συσσώρευσης χρηματικοῦ κεφαλαίου στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία εἶναι φαινόμενο ἐξίσου περιθωριακόν.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή, ἡ φορολογία καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν εἶναι ἄγνωστα στὸ συγγραφέα καὶ γιὰ τοῦτο δὲν λείπουν ὡς ἀναφορὲς ἀπὸ τὴ μελέτη (βλ. σ. 85-96). Μόνον ποὺ αὐτὴ ἡ πραγματικότητά τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰώνα—ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση γιὰ τὴν ἀγροτικὴ μετανάστευση ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω—δὲν τροφοδοτεῖ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος τῆς ἐργασίας του παρὰ μόνον μετὰ τὴν περιθωριοποίησίν της. Ὁ περιθωριακὸς χαρακτήρας ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἐνδογενῆ διαδικασία συσσώρευσης εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση ὥστε ἡ «κυρίαρχη τάξη» νὰ παίξει τὸ ρόλο ποὺ τῆς δίνει ὁ συγγραφέας στὴν ἐρμηνευτικὴ του κατασκευὴ μὲ λογικοφανῆ τρόπο. «... Ἡ πολιτικοδιοικητικὴ παραμόρφωση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ σύνολο τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς δομῆς [τὸ 19ο αἰώνα] εἶναι, σὲ μεγάλο βαθμό, ἡ συνάρτηση τῆς ροῆς τῶν κεφαλαίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κοινωνότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ... [Ἡ χρηματοδότηση αὐτὴ] εἶχε σὰν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴ διήθηση μιᾶς σημαντικῆς μάζας χρημάτων, στὸ πλαίσιο ἑνὸς προκαπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἡ χρησιμοποίησις αὐτῶν τῶν ἀγοραστικῶν μέσων σὲ μὴ παραγωγικὲς ἢ ἔστω κερδοσκοπικὲς δραστηριότητες, βρίσκεται στὴ βάση τῆς δημιουργίας τῶν εὐρύτατων στρωμάτων, τῶν εἰσοδηματιῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων... Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας [διάβαζε ἀγροτικοῦ πλεονάσματος] ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ νὰ συγχροτηθοῦν τὰ ἀστικά καὶ μικροαστικά στρώματα [στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία] συσσωρεύονται κάπου ἄλλοῦ, σὲ ἓναν ἄλλο χῶρο, σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνία: στὴ μεσογειακὴ περιφέρεια ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ μεγάλες ἀποικιακὲς δυνάμεις, καὶ οἱ ἀναγκαῖοι συνεργοὶ τους» (σ. 245, γιὰ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ βλ. σ. 227-228 καὶ 373-374).

Θὰ ἀπαντήσω στὸ ἐρώτημα ποὺ ἐκκρεμεῖ συνοψίζοντας συγχρόνως τὴ λογικὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς κατασκευῆς ποὺ ἐξετάζουμε: Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή, ἡ φορολογία καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν τροφοδοτοῦν μὲ τὸ πλεόνασμα καὶ τὰ κέρδη ἀντιστοίχως τὸ κόστος ἀναπαραγωγῆς τῶν μὴ παραγωγικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς πόλης, παρὰ μόνον περιθωριακά. Πῶς ζεῖ, λοιπόν, καὶ μὲ ποιὰ ὕλική - οἰκονομικὴ βάση ἀναπαράγεται ὁ μὴ παραγωγικὸς πληθυσμός; Σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Τσουκαλά, ἀναπαράγεται ἀπὸ τὰ κεφάλαια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένη ἡ «κυρίαρχη τάξη» τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἄρα τὰ κεφάλαια ποὺ διοχετεύει στὴν Ἑλλάδα ἡ «κυρίαρχη τάξη» εἶναι ἡ οἰκονομικὴ προ-

υπόθεση άσκησης τής κυριαρχίας της. Συνεπάγεται ότι διαμεσολαβητής των σχέσεων κυριαρχίας τής ήγεμονικής αλλά ξενιτεμένης τάξης προς την ελληνική κοινωνία είναι ή «κρατική άστική τάξη». Όπότε προκύπτει ό κυρίαρχος ρόλος του κράτους στη «δημιουργία των εύρύτατων στρωμάτων των εισοδηματιών και των υπαλλήλων». Συνεπάγεται ακόμη ότι, μέσω του μηχανισμού χρηματοδότησης, ή «κυρίαρχη τάξη» τής ελληνικής κοινωνίας μεταφέρει στην Ελλάδα κάποιο πλεόνασμα που παράγουν αγρότες τής Αιγύπτου, τής νότιας Ρωσίας κτλ., με το όποιο πληρώνει το κόστος τής διαμόρφωσης εύρύτατων παρασιτικών κοινωνικών στρωμάτων. Σε αυτή τη σχέση χρηματοδότησης έντοπίζονται στη μελέτη οι σχέσεις εξάρτησης και συγχρόνως οι αιτίες τής «δύσμορφης πολιτικής και κοινωνικής» δόμησης τής ελληνικής κοινωνίας. Η χρηματοδότηση από την «κυρίαρχη τάξη» των μη παραγωγικών κοινωνικών στρωμάτων στην Ελλάδα άποκτά στη μελέτη καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση του έρμηνευτικού σχήματος. Άλλά αυτό άπαιτεί να συσκοτιστεί ή σημασία τής φορολογίας ως κρατικού έσόδου: το ίδιο ισχύει και για τον έσωτερικό δανεισμό. Στο ίδιο σκεπτικό θα έντάξει ό Κ. Τσουκαλάς και την ιδιαίτερη χρηματοδότηση των σχολικών μηχανισμών (σ. 491). Όρισμένες σκέψεις που διατυπώνει ό συγγραφέας σχετικά με το έλλειμμα του έμπορικού ίσοζυγίου στην Ελλάδα το 19ο αιώνα (σ. 230-234) και ό υπερκαταναλωτισμός που υπαινικτικά προτάσσεται δέν έπαρκούν για να στηρίξουν τη σημασία που άποδίδεται στη ροή κεφαλαίων από το έξωτερικό. Η σημασία τής χρηματοδότησης αυτής θα μπορούσε να έντοπιστεί καταρχήν γενικά άν συγκρίναμε το σύνολο των έσόδων του κράτους με το μέγεθος τής χρηματοδότησης από το έξωτερικό. Πρόκειται για στοιχειά γνωστά και όρισμένα από αυτά, όπως ή φορολογία, παρατίθενται σε άλλες σελίδες του βιβλίου (σ. 88). Άλλά το πρόβλημα βρίσκεται άλλοι. Η συσκοτίση των κάθε είδους κρατικών έσόδων είναι ή λογική προϋπόθεση για να τοποθετηθεί στο περιθώριο τής μελέτης ή έγγεια πρόσοδος και έντέλει ή ίδια ή παραγωγή. Μόνο έτσι ή χρηματοδότηση μπορεί να άναχθεί σε καθοριστικό οικονομικό μηχανισμό και μέσω αυτού ή ελληνική κυριαρχούμενη κοινωνία μπορεί να συνδεθεί με την ξενιτεμένη αλλά «κυρίαρχη τάξη» συγχρόνως και οι δύο μαζί με το καπιταλιστικό κέντρο.

Στο έρμηνευτικό σχήμα που έξετάζουμε, ή ήγεμονία τής «κυρίαρχης τάξης» άσκειται με κρατικούς - πολιτικούς όρους και μόνο. Πρόκειται δηλαδή για μια κυριαρχία έξω και πέρα από τις σχέσεις παραγωγής, που στηρίζεται άποκλειστικά στον έλεγχο του κράτους, φυσικά χωρίς κανένα οικονομικό όφελος για την «κυρίαρχη τάξη». Άντίθετα ή τάξη αυτή, σε συνδυασμό με τις δικές της άνάγκες, χρηματοδοτεί την κυριαρχούμενη κοινωνία. Βέβαια με ένα τέτοιο σκεπτικό είναι λίγο δύσκολο να ίσχυριστεί ό όποιοσδήποτε ότι ή ελληνική κοινωνία είναι ή εξάρτημένη πλευρά. Μάλλον

ή κυρίαρχη τάξη εμφανίζεται σαν εξαρτημένη από την ελληνική κοινωνία.

Ἀνάμεσα στις πολλές ἀπορίες πού προκαλεῖ ἡ ἐρμηνευτική κατασκευή πού ἐξετάζουμε, μία τίθεται μὲ ἔμφαση. Ποιός εἶναι ὁ λόγος πού, ἐνῶ ἡ κυρίαρχη τάξη δὲν ἔχει κανένα οικονομικὸ συμφέρον, ὥστόσο χρηματοδοτεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τὴ διαμόρφωση τῶν παρασιτικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων στὴν Ἑλλάδα; Ἡ ἀπάντηση ἔρχεται ἀβίαστα: «... Ἡ μεταπρατική ἀστική τάξη τοῦ ἐξωτερικοῦ [καὶ κυρίαρχη στὴν Ἑλλάδα] σὲ πλήρη οικονομική ἀνάπτυξη, ἀστικοποιημένη καὶ διψασμένη γιὰ γνώσεις καὶ κουλτούρα, βρισκόταν σὲ σχετική ἀδυναμία νὰ ἀναπαραχθεῖ ἐσωτερικά» (σ. 482). Ἔτσι θὰ χρηματοδοτήσει τοὺς σχολικούς μηχανισμούς (σ. 483-495) — ἂν καὶ ὄχι μόνον αὐτούς—, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀναπαραχθεῖ μὲ ἀνθρώπινο δυναμικὸ πού ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνική κοινωνία. Οἱ ἀπαραίτητες γνώσεις γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς «κυρίαρχης τάξης» ἀποκτῶνται φυσικά μέσω τῶν σχολικῶν μηχανισμῶν. Γιὰ τὸ συγγραφέα «φαίνεται λογικὸ νὰ συνδέσουμε τὴν πληθυσμιακὴ αὐτὴ κίνηση [τὴ μετανάστευση] μὲ τὴ διαφορικὴ ἀνάπτυξη τῶν σχολικῶν μηχανισμῶν» (σ. 483) στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι λοιπόν, γιὰ τὶς ἀνάγκες ἀναπαραγωγῆς τῆς, ἡ κυρίαρχη τάξη χρηματοδοτεῖ τοὺς σχετικούς μηχανισμούς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, γεγονός πού ὅπως εἶδαμε ἔχει ὡς ἐπίπτωση τὴ διαμόρφωση παρασιτικῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων. Ἡ χρηματοδότηση ἔχει τὴ μορφή δωρεῶν, κληροδοτημάτων, ἐπιχορηγήσεων «σὲ διάφορα ἰδιωτικά ἢ δημόσια ἰδρύματα» (σ. 239) καὶ φυσικά ἐμβασμάτων σὲ ἰδιώτες.

Στὴ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλά ἡ διαμόρφωση τῶν παρασιτικῶν στρωμάτων ἐξετάζεται καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μετακίνησης ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Δὲν θὰ μείνουμε στὴν ἐκδοχὴ τοῦ συγγραφέα πού ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐστίες τῆς μετανάστευσης ἐντοπίζονται σὲ ἀγροτικὲς περιοχὲς ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία (σ. 112-113). Γιατὶ ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ περιοχὲς ὅπου βρίσκονται μεγάλες ἰδιοκτησίες εἶναι συγκεκριμένες καὶ μᾶλλον περιορισμένες σὲ σχέση μὲ τὴ συνολικὴ ἔκταση πού κατέχουν μικροκαλλιεργητές, οἱ ὁποῖοι εἶναι καὶ ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ. Συνεπῶς, λογικὸ φαίνεται οἱ μετανάστες νὰ προέρχονται κυρίως ἀπὸ περιοχὲς ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μικροῖδιοκτησία. Τὰ μεταναστευτικὰ ρεύματα, λοιπόν, κατευθύνονται: α) πρὸς τὶς παροικίες καὶ β) πρὸς τὶς ἀστικὲς περιοχὲς (σ. 104, 130). Σὲ κάθε περίπτωση «ἡ μεταναστευτικὴ τάση, εἶναι... ἡ ἱστορικὴ λειτουργικὴ ἀπάντηση τῶν ἐλεύθερων Ἑλλήνων μικροκαλλιεργητῶν, ἀπέναντι σὲ τὶς πιέσεις τῆς ἐμπορευματοποιήσεως καὶ μετέπειτα καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς» (σ. 120). Δηλαδή οἱ μικροκαλλιεργητές ἀπαντοῦν σὲ τὶς πιέσεις τῆς ἀγορᾶς πηγαίνοντας νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ πόλεις καὶ μάλιστα «ἐκούσια καὶ σχεδιασμένα», μὲ σκοπὸ νὰ καταλάβουν «τὶς μικροαστικὲς θέσεις τῶν χωρῶν τῆς περιφέρειας τῆς Μεσογείου» (σ. 146).

Είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τα μεγέθη της μετανάστευσης από τη μελέτη του Κ. Τσουκαλά. Από τη μια υπάρχει το αντικειμενικό γεγονός της έλλειψης στοιχείων που δικαίως επικαλείται. "Όμως από την άλλη, ο ίδιος αναφέρεται σε συγκεκριμένα ποσοστά μετανάστευσης, προσθέτοντας ή αφαιρώντας χωρίς σαφείς επεξηγήσεις και κριτήρια, και άλλοτε περνώντας από το 18ο στον 20ο αιώνα για να διατυπώσει με στοιχεία του ενός υποθέσεις ή και συμπεράσματα για τον άλλο (σ. 107-111). Ακόμη χρησιμοποιεί άκριτα μεταξύ άλλων δημοσιευμάτων όλα τα στοιχεία που αυθαίρετα παραθέτουν τυπικοί εκπρόσωποι της εθνικιστικής ιστοριογραφίας (Α. Βακαλόπουλος, Ν. Γωμαδάκης, Μ. Δένδιας), καθώς και λήμματα από διάφορες έγκυκλοπαίδειες. "Όπως είναι γνωστό, οι συντάκτες των εν λόγω δημοσιευμάτων αδιαφορούσαν πλήρως για τα πραγματικά μεγέθη, ενώ ενδιαφέρονταν σφοδρά (άλλοτε από παρωχημένο μεγαλοϊδεατισμό και άλλοτε, κυρίως για τους "Ελληνες της Ρωσίας μετά την "Οκτωβριανή Έπανάσταση, απευθείας από αντικομμουνισμό) να υποστηρίξουν με κάθε τρόπο το μεγαλείο του ελληνισμού ανά τον κόσμο, μεγαλείο που καταρχήν στήριζαν στον μεγάλο αριθμό της διασποράς. Με βάση αυτά τα στοιχεία ο Κ. Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι μόνο από τα νησιά του Αιγαίου, μεταξύ 1840 - 1880, μετανάστευσαν 200.000 άτομα (σ. 108), ενώ μεταξύ 1650 - 1850 μόνο στην κεντρική Ευρώπη και Ρουμανία εγκαταστάθηκαν 1.500.000 "Ελληνες (σ. 109). Τέλος μετά από αλληπάλληλες μειώσεις προτείνει υποθετικά ένα ποσοστό «10-15 % του ανδρικού αγροτικού πληθυσμού μέσα σε μια γενιά» (σ. 111), αλλά χωρίς να είναι δυνατόν στο κείμενο να προσδιοριστεί σε ποιά χρονική περίοδο αναφέρεται: υποθέτουμε ότι γίνεται λόγος για το 19ο αιώνα.

Τα μεταναστευτικά ρεύματα προς πολλές και ποικίλες κατευθύνσεις και όχι αποκλειστικά προς τα αστικά κέντρα είναι βέβαια γεγονός¹². "Όμως αυτό που είναι αδύνατο να συζητηθεί, τουλάχιστον με τα στοιχεία που δημοσιεύονται στη μελέτη του Κ. Τσουκαλά, είναι η άποψη ότι το 10-15% του ανδρικού πληθυσμού σε κάθε γενιά μεταναστεύει «έκούσια και σχεδιασμένα», με στόχο την κατάληψη μιᾶς «μικροαστικής θέσης» σε κάποια πόλη. Μετανάστευση που επιπλέον χαρακτηρίζεται ως «ένα κίνημα κοινωνικής ανόδου» (σ. 146). Έννοείται ότι η κοινωνική άνοδος συνίσταται στο σχεδιασμένο πέρασμα από την κατάσταση του αγρότη σε εκείνη του μικροαστού, μισθωτού ή ελεύθερου επαγγελματία στην πόλη. Έδω ή κοινωνική διαφοροποίηση —γιατί περί αυτής πρόκειται— δέν απαιτεί καμιά ένδοξη κοινωνική και οικονομική προϋπόθεση, όπως άλλωστε και η άσκηση του ήγεμονικού ρόλου

12. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832 - 1871», στο *Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 216-228.

τῆς «κυρίαρχης τάξης». Ἄρκει ἡ ἐπιθυμία τοῦ μικροῖδιοκτῆτη γιὰ μετανάστευση, ὁ σχεδιασμός τῆς καὶ φυσικὰ ἡ ἀπόκτηση σχολικῶν γνώσεων, πού εἶναι καὶ τὸ ἀποφασιστικὸ ἐφαλτήριο τῆς ἔνταξης στὴ μικρὴ ἀστική τάξη τῶν πόλεων (σ. 208). Ἡ ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἔχει ἤδη λύσει τὸ ζήτημα τῆς χρηματοδότησης τοῦ νέου μικροαστοῦ, διαμέσου τῆς χρηματοδότησης τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν. Σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ, τὰ νέα κοινωνικά στρώματα πού ἐμφανίζονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἀποτέλεσμα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τῆς ιδεολογικῆς ἐγγράραξης πού δέχονται οἰκειοθελῶς στοὺς σχολικοὺς μηχανισμούς (σ. 575), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους, πού μὲ τὴ σειρά του βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἐξάρτηση τῆς ξενιτεμένης κυρίαρχης τάξης, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου.

Γιὰ τὸ συγγραφέα ἡ μετανάστευση τῶν ἀγροτῶν εἶχε ἀποκλειστικὸ προορισμὸ τὰ ἀστικά κέντρα καὶ στόχο τὰ μὴ παραγωγικὰ ἐπαγγέλματα. Τεκμηριώνοντας αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὸ 1912 τὸ 50% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν περιχώρων τῆς προέρχεται ἀπὸ ἀγροτικά στρώματα, τὰ ὁποῖα προσπέλασαν τὴ μικροαστικὴ τάξη καὶ ἐντάχθηκαν «στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα καὶ στὴ δημόσια διοίκηση» (σ. 206)· φυσικὰ μὲ ἐφαλτήριο τίς σχολικὲς γνώσεις, τὸ πτυχίον. Ὡστόσο τὸ μοναδικὸ καὶ συγκεκριμένο¹³ ποσοτικὸ παράδειγμα πού παρατίθεται στὴ μελέτη ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: Στὰ 1.071 μέλη τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τὸ 1920, μόνον τὰ 248 προέρχονται ρητὰ ἀπὸ χωριά (σ. 207, σημείωση πίνακος 34). Ἄλλα καὶ αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἀμφισβητήσιμος, ἀφοῦ τότε εἶναι τοῦ συρμοῦ νὰ προβάλει κανεὶς τὸν ἑαυτοῦ σαν τὸ φτωχὸ χωριατόπαιδο πού ἤρθε στὴν πόλη καὶ πέτυχε μὲ κόπους καὶ θυσίες. Ὁ μύθος τοῦ self-made man εἶναι τότε ἀρκετὰ διαδεδομένος. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἀποφεύγοντας τὰ συγκεκριμένα παραδείγματα κινδυνεύουμε νὰ καταλήξουμε σὲ ἐκείνη τὴν ἐπιχειρηματολογία πού, προτάσσοντας στὸ σκεπτικὸ τῆς τὴν τελικὴ ἀνάλυση, καταφεύγει στὸ αὐτονόητο ὅτι ὅλοι οἱ ἀστοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ κόσμον. Ὅταν μάλιστα διαβάξει κανεὶς ἰσχυρισμούς ὅπως «ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ μετὰ τὸ 1830 ξεκινάει ἀπὸ τὸ μηδέν» (σ. 165), εἶναι νόμιμο νομίζω νὰ ὑποθέσει ὅτι ἐκεῖ ἀναφέρονται.

Συνοψίζοντας καὶ πάλι μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι: Ἡ ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη (ὄργανο τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου καὶ ἐνταγμένη

13. Ἐνωῶ ἐδῶ συγκεκριμένο παράδειγμα τέτοιο πού νὰ ἀναφέρεται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ μικροῖδιοκτῆτη καλλιεργητῆ σὲ μιὰ μικροαστικὴ θέση, μὲ ἐφαλτήριο τὸ σχολικὸν μηχανισμό. Κατὰ τὰ ἄλλα τὰ ἄφθονα ποσοτικὰ στοιχεῖα πού παρατίθενται στὴ μελέτη ἀπὸ τὸν πίνακα 60 (σ. 392) ὡς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἀφοροῦν τὴν ἐκπαίδευση ἐν γένει: τὸν ἀλφαριθμητισμὸ, τὸν ἀναλφαριθμητισμὸ, συγκρίσεις μὲ ἄλλες κοινωνίες κτλ., πού ὅμως δὲν ἀποδεικνύουν αὐτὴ τὴ διαδικασία μετάβασης.

στη διεθνή αγορά) άσκει την κυριαρχία της στην έλληνική κοινωνία μόνο με πολιτικά - κρατικά μέσα και ανεξάρτητα από τις σχέσεις παραγωγής. 'Η ίδια τάξη πληρώνει για την κυριαρχία της χρηματοδοτώντας το κράτος με το πλεόνασμα που ιδιοποιείται από τις χώρες της περιφέρειας όπου είναι εγκατεστημένη. 'Η χρηματοδότηση διοχετεύεται (μύλλον) μέσω της ντόπιας (έλληνικής) «κρατικής άστικής τάξης» και προκαλεί μια έκούσια και σχεδιασμένη κινητικότητα αγροτικών πληθυσμών προς τα άστικά κέντρα της 'Ελλάδας και της ανατολικής Μεσογείου, προκειμένου να καταλάβουν διάφορες μικροαστικές θέσεις. Προϋπόθεση για να καταλάβουν αυτές τις θέσεις και συνεπώς να ένταχθούν στα αντίστοιχα κοινωνικά στρώματα είναι μια συστηματική ιδεολογική έγχάραξη μαζί και ή απόκτηση των σχετικών γνώσεων που πραγματοποιείται με το πέρασμα των αγροτών από τους σχολικούς μηχανισμούς. 'Ετσι μαζί με τις πολιτικές μορφές εξάρτησης της ελληνικής κοινωνίας διαμορφώνονται και οι αντίστοιχες ιδεολογικές. Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικο-ιδεολογικής εξάρτησης στην ελληνική κοινωνία είναι ή διαμόρφωση «υπεράριθμων» μικροαστικών μη παραγωγικών κοινωνικών στρωμάτων, «άποτέλεσμα που άπέρρευσε από την ένσωμάτωση του ελληνικού κόσμου στα κυκλώματα του παγκόσμιου καπιταλισμού» (σ. 575).

Αυτό που ίσως εξακολουθεί να προκαλεί συνειρμικά όρισμένες άπορίες είναι τα σχετικά με τη χρηματοδότηση του ελληνικού κράτους από την «κυρίαρχη τάξη»· δηλαδή τη μεταφορά πλεονάσματος στην 'Ελλάδα από τις χώρες της περιφέρειας όπου, σύμφωνα και με τη μελέτη, είναι εγκατεστημένοι οι έλληνες κεφαλαίουχοι και κάποιοι μικροαστοί πρώην αγρότες. Σύμφωνα με τη θεωρία του κέντρου και της περιφέρειας —όπως τη διατύπωσαν ό 'Αργύρη 'Εμμανουήλ και ό Samir Amin—, ή όποια έχει έμπνεύσει τη μελέτη που εξετάζουμε, ή δυνατότητα ιδιοποίησης και μεταφοράς πλεονάσματος από μια χώρα εις βάρος μιας άλλης (άνιση ανταλλαγής), ή δυνατότητα λοιπόν αυτή προσιδιάζει στις καπιταλιστικές χώρες του κέντρου. Γιατί λοιπόν ή 'Ελλάδα, που το κράτος της καθώς και εύρύτατα κοινωνικά στρώματα χρηματοδοτούνται με πλεόνασμα που παράγεται σε άλλη χώρα, δέν άνήκει σύμφωνα με τη μελέτη στις χώρες του κέντρου; 'Η άπάντηση σε αυτό το έρώτημα, όπως προκύπτει από το σκεπτικό του έρευνητή, άντλείται από ένα καθοριστικό κενό, το όποιο προσδιορίζει το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας ως περιφερειακής. Το κενό, όπως και για τον Ν. Ψυρούκη, έντοπίζεται στην άπουσία διαδικασίας έκβιομηχάνισης.

Στη μελέτη του Κ. Τσουκαλά το βασικό έπιχείρημα για τον περιφερειακό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας θεμελιώνεται στην πλήρη άπουσία βιομηχανίας στην πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους και στην περιθωριακή σημασία της στο τέλος του 19ου και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού

αίωνα (σ. 182-184, πίνακες 22-26 και σ. 259-266). Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀπουσία βιομηχανίας εἶναι σέ γενικές γραμμές ἱστορικά ἐπαληθευμένη, στό ἐρμηνευτικό σχῆμα τοῦ Κ. Τσουκαλά ἀνάγεται σέ ἐπιχείρημα πού ἀποδεικνύει ταυτολογικά τήν πραγματική πλήν ὅμως προφανή ἀπουσία μισθωτῶν σχέσεων. Ἡ ἐπίκληση τῆς ἀπουσίας διευκολύνει τόν συγγραφέα νά θέσει στό περιθώριο, ὅπως εἶδαμε, κάθε διαδικασία χρηματικῆς συσσώρευσης στήν ἑλληνική κοινωνία, μαζί καί τήν παραγόμενη ἔγγεια πρόσοδο, τή φορολογία κτλ. Ἔτσι—γιά νά ξαναγυρίσουμε στά ἴδια—ἀνοίγει καί ἀπό μιᾶ ἀκόμη πλευρά ὁ δρόμος πού ἀνάγει τήν ἔξωθεν χρηματοδότηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους σέ οἰκονομικό μηχανισμό ἐξάρτησης καί συνεπῶς σέ οἰκονομικό μηχανισμό μέ καθοριστική σημασία γιά τή διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μέχρι τὸ 1880 περίπου. Μετά ἀπό αὐτή τή χρονολογία ἡ ἐξάρτηση παίρνει, σύμφωνα μέ τή μελέτη, νέες μορφές. Ἄρκετοι Ἕλληνες «μεταπράτες» κεφαλαιοῦχοι τῆς διασποράς, παράγοντες τῆς «κυρίαρχης τάξης», μεταφέρουν σημαντικά κεφάλαια στήν Ἑλλάδα. Ἀλλά ἡ δράση αὐτῶν τῶν κεφαλαιούχων «διενεργεῖται, κατὰ κύριο λόγο, μέ κερδοσκοπικά κριτήρια» (σ. 246). Παρά τὸ ὅτι εἶναι ἰδιοκτῆτες σημαντικῶν κεφαλαίων, θά συγκροτήσουν «ἐκ τοῦ μηδενός . . . μιᾶ συμπαγῆ οἰκονομική ὀλιγαρχία, πού μέσα σέ λίγα χρόνια κυριάρχησε ἀπόλυτα στόν οἰκονομικό χῶρο τῆς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας» (σ. 256). Ἡ δράση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου «ἀντιστοιχεῖ στήν “τυπική” μορφή δραστηριοτήτων τοῦ δυτικοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ κεφαλαίου στή διαδικασία διείσδυσης του στίς χῶρες τῆς περιφέρειας» (σ. 253). Κοντολογίς οἱ κεφαλαιοῦχοι αὐτοὶ θά «ἀποικίσουν» τήν ἴδια τους τή χώρα (σ. 266) καί ὁ «ἰδεολογικός τους ἀταβισμός» (σ. 266) θά τοὺς ὀδηγήσει νά ἐπενδύσουν μόνο σέ χρηματιστικές δραστηριότητες καί ὄχι στή βιομηχανία. Αὐτὰ μέχρι τὸ 1922. Ἡ οἰκονομική δράση τῆς «ὀλιγαρχίας» εἶχε ὡς κοινωνική ἐπίπτωση νά διογκωθοῦν περαιτέρω τὰ μικροαστικά μὴ παραγωγικά στρώματα στήν ἑλληνική κοινωνία, μέ τή μόνη διαφορὰ ὅτι τώρα ἀπασχολοῦνται ὄχι τόσο στό κράτος ὅσο σέ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις (σ. 258).

Μποροῦμε λοιπὸν νά ποῦμε ὅτι ὁ ἐπαναπατρισμός τμήματος τῆς ξενιτεμένης κυρίαρχης τάξης ἐπιταχύνει τήν προηγούμενη ροπή διεύρυνσης τῶν μὴ παραγωγικῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καί τὰ διαφοροποιεῖ ὡς πρὸς τήν ἐπαγγελματική τους σύνθεση· ἡ γενική κατεύθυνση ὅμως παραμένει ἴδια. Δὲν θά ἀσχοληθῶ περισσότερο μέ τὸ ζήτημα αὐτό. Θά περιοριστῶ σέ μία μόνο παρατήρηση. Χαρακτηρίζοντας τή δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου ὡς «ἱμπεριαλιστικοῦ τύπου», ὁ Κ. Τσουκαλᾶς προβάλλει ἔμμεσα ἕναν τεχνητὸ διαχωρισμὸ τῶν ἐπενδύσεων γενικά σέ κερδοσκοπικές καί μὴ. Ὅπως ὅμως ὁ ἴδιος ὑπαινίσσεται—καί ὅπως εἶναι γνωστὸ—τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐπενδύεται ἀπὸ τοὺς κατόχους του ἐκεῖ ἀκριβῶς πού μπορεῖ νά ἀποκομίσει μεγαλύτερο κέρδος (σ. 265). Καί ἡ βιομηχανία, ὅπως δέχεται καί ὁ ἴδιος,

δὲν παρουσιάζει σοβαρὰ κέρδη (σ. 265). Ἐὰν ὅμως εἶναι ἔτσι, τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ συγγραφέας κατηγορεῖ ἀναδρομικὰ τὴν «ὀλιγαρχία» τοῦ χρήματος γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῆς ἀπέναντι στὶς ἐπενδύσεις στὴ βιομηχανία; Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ βρίσκεται σὲ μιὰ καθοριστικῆς σημασίας θεωρητικὴ πλάνη, ἐγγενῆ στὴ θεωρία ποὺ ἐνέπνευσε τὴ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλά. Ἡ ἄποψη γιὰ κερδοσκοπικὴ καὶ μὴ κερδοσκοπικὴ ἐπένδυση, ἢ πιὸ σωστὰ γιὰ ἐπένδυση μὲ λελογισμένα κέρδη, συγχέει τὴν κοινωνικὴ ἀνάγκη γιὰ βιομηχανικὲς ἐπενδύσεις μὲ τὰ ἐπενδυτικὰ κίνητρα τοῦ κεφαλαίου, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο δυνατὸ κέρδος. Ἡ ἄποψη αὐτὴ, πέρα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς καὶ ιδεολογικὲς αὐταπάτες στὶς ὁποῖες ὀδηγεῖ, σὲ ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ συνδέεται ἀπευθείας μὲ τὸν ψευδῆ διαχωρισμὸ τοῦ κεφαλαίου σὲ ἐθνοφελὲς (ποὺ ἐπενδύει στὴ βιομηχανία ἔστω καὶ μὲ χαμηλὰ κέρδη) καὶ σὲ μεταπρατικὸ (δηλαδή ποὺ κοιτάζει μόνον τὸ ἰδιαιτέρου συμφέρον του). Μὲ βάση αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ πλάνη ὁ συγγραφέας ὀδηγεῖται νὰ ὑποστηρίξει ὅτι «ὁ τροπισμὸς ἐνὸς ἰσχυρότατου ιδεολογικοῦ ἀταβισμοῦ ὀδήγησε τοὺς Ἕλληνες ἀστούς στὸν “ἀποικισμὸ” τῆς ἴδιας τους τῆς χώρας» (σ. 266). Ὁ «ἀποικισμὸς» συνεπῶς, μετὰ τὸ 1880 καὶ μέχρι τὸ 1922, συνίσταται στὴν ἀπουσία ἐπενδύσεων τῆς «ὀλιγαρχίας» στὴ βιομηχανία. Μὲ δυὸ λόγια ὁ συγγραφέας, ἀκολουθώντας τὸ πνεῦμα τῆς θεωρίας ποὺ τὸν ἐνέπνευσε, δὲν προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴν ὑπαρκτὴ ὕλικὴ βάση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀλλὰ τὰ αἷτια μᾶς ἀπουσίας. Ἐτσι ὀδηγεῖ τὴν ἀνάλυσή του στὰ ἱστορικὰ ἐπιφαινόμενα, ἀφαιρώντας ἀπὸ τὴ θεωρία του τὴ δυνατότητα νὰ δοκιμαστῆ καὶ νὰ κριθεῖ στὶς γενικεύσεις ποὺ θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς πραγματικότητος.

Σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Τσουκαλά, ὁ συνδυασμὸς τῆς ἐξωτερικῆς χρηματοδότησης τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μὲ τὴν ἀγροτικὴ μετανάστευση, τὴν ὁποία προκαλεῖ πρὸς τὶς ἐλληνικὲς πόλεις καὶ κυρίως τὴν Ἀθήνα, ἔχει ὡς γενικὴ ἐπίπτωση τὴν «ὑπεραστικοποίηση» τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας (σ. 197 κέ.). Πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ συγκέντρωση ἀστικοῦ μὴ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ, μεγαλύτερου σὲ ἀριθμὸ ἀπὸ αὐτὸν ποὺ εἶχε ἀνάγκη ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία: ἀνάγκη ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς βιομηχανίας. Γιὰ νὰ ἐμφανιστεῖ εὐλογοφανῆς ἡ τάση «ὑπεραστικοποίησης», ὁ συγγραφέας θὰ ὑποστηρίξει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι ἡ «ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ μετὰ τὸ 1830 ξεκινάει ἀπὸ τὸ μηδέν». Δηλαδή, πρὶν τὸ 1830 δὲν ὑπῆρχαν πόλεις στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Μετὰ τὸ 1870 περίπου, ἡ Ἀθήνα ἀναπτύσσεται πληθυσμιακὰ — σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη— εἰς βᾶρος τῶν ἄλλων ἐπαρχιακῶν ἀστικῶν κέντρων (σ. 177-180). Ἐὰν καὶ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν πινάκων (ἀρ. 20-21), ὥστόσο μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὡς λογικὴ ὑπόθεση. Συγχρόνως ὅμως ὁ Κ. Τσουκαλάς ὑποστηρίξει ὅτι μετὰ τὸ 1880, ἡ

συνολική δημογραφική ανάπτυξη τῶν ἐπαρχιακῶν ἀστικῶν κέντρων ποῦ τροφοδοτοῦν τὴν Ἀθήνα εἶναι ἀρνητική, μὲ δύο μόνο ἐξαιρέσεις (σ. 179, πίνακας 21). Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε λογικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει ἀνακοπεῖ καὶ μάλιστα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ «ἐκούσια καὶ σχεδιασμένη» μετανάστευση τῶν ἀγροτῶν πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα. Ἀλλὰ ὁ συγγραφέας δὲν δηλώνει πουθενὰ κάτι τέτοιο. Στὴν πραγματικότητα, ἡ τροφοδότηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὶς ἄλλες πόλεις τὸν ἐνδιαφέρει μόνο γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τοὺς «ξέφρενους ρυθμούς» ἀνάπτυξης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας, αὐτοῦ «τοῦ ἀντιπαραγωγικοῦ παρασιτικοῦ τέρατος» (σ. 209).

Πράγματι, τὸ 19ο αἰὼνα οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες στὴν Ἀθήνα εἶναι μᾶλλον περιθωριακές. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἀναπτύσσεται δημογραφικὰ μὲ «ξέφρενους ρυθμούς». Ἀντίθετα: Τὸ 1861 συγκεντρώνει μαζὶ μὲ τὰ περίχωρα τὸ 4,54% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ· τὸ 1879 τὸ 5,38%· τὸ 1896 τὸ 7,39%· τὸ 1920 τὸ 8,19%· καὶ τὸ 1928 τὸ 12,92%, πάντα μαζὶ μὲ τὰ περίχωρα¹⁴. Καὶ φυσικὰ, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀναπτύσσεται στὴν Ἀθήνα (ὅπως καὶ σὲ ἄλλες πόλεις) βιομηχανία, ὅποτε βαθμιαῖα παύουν νὰ ἰσχύουν τὰ περὶ «ἀντιπαραγωγικοῦ παρασιτικοῦ τέρατος». Ἐξἄλλου πρωτεύουσες κρατῶν, ποῦ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία ποῦ καθοδηγεῖ τὴ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ ἀνήκουν ἀναμφίβολα στὸ καπιταλιστικὸ κέντρο, παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὴν Ἀθήνα: Οἱ Βρυξέλλες τὸ 1920 μαζὶ μὲ τὰ περίχωρα συγκεντρώνουν τὸ 10,13% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ· τὸ Παρίσι τὸ 1921 συγκεντρώνει τὸ 11,15%· καὶ τὸ Λονδίνο τὸ 16,99%¹⁵.

Ἄν παραθέτω αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι γιὰ νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας τὸ 19ο αἰὼνα δὲν ἀπασχολεῖται κατὰ κύριο λόγο στὸν τριτογενῆ τομέα. Ἀπλῶς ὁ Κ. Τσουκαλᾶς —ὅπως καὶ ὁ Ν. Ψυρούκης—, ἀφοῦ ἔχει ἀναγάγει τὴν ἀπουσία τῆς βιομηχανίας σὲ ἐπιχείρημα, μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ πρῶτες παραγωγικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης (ἀστικὴ βιοτεχνία) ἀκολούθησαν ἀπλὰ καὶ μόνο τὴν ἀνάπτυξη τῆς διαδικασίας ἀστικῆς συγκέντρωσης» (σ. 190). Φυσικὰ ὁ συγγραφέας δὲν ἀγνοεῖ ὅτι ἡ συγκέντρωση πληθυσμοῦ σὲ ἀστικά κέντρα εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἱστορικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς βιομηχανίας. Τὸ 1880-1885, μεταφέροντας γιὰ τὴν περίπτωση τὴν Ἑλλάδα στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, τῆς ἀποδίδει τὴν πρώτη θέση ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς βαρύτητας τῶν ὑπηρεσιῶν (σ. 199-200),

14. Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15 - 16 Μαΐου 1928*, Ἀθήνα 1933, τόμ. 1, σ. λγ'. Ὁ Κ. Τσουκαλᾶς κάνει κάποιον προφανῆ ἀναχρονισμό: Οἱ φερόμενοι ὡς ξέφρενοι ρυθμοὶ αὔξεσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας ἐμφανίζονται μόνο μετὰ τὸν Ἐμφύλιον Πόλεμο.

15. Στὸ ἴδιο, σ. λε' - λστ'.

συγκρίνοντας βέβαια πάντα τις υπηρεσίες με την άπουσα βιομηχανία. Στο ίδιο ακριβώς σημείο τής μελέτης και με βάση τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει, η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται να κατέχει μια παγκόσμια πρωτοπορία: «Η αναλογική σχέση τριτογενούς/δευτερογενούς πληθυσμού στην Ελλάδα του 1907 είναι παραπλήσια με των ΗΠΑ του 1960 (σ. 199, πίνακας 32). Είναι προφανές ότι αν κάποιος, ανεξάρτητα από τις προθέσεις, κάνει ιδεολογική χρήση τής ιστορίας, μπορεί να το πετύχει και με ποσοτικά μεγέθη, με αριθμούς.

Το θεμελιακό έπιχείρημα πάνω στο οποίο θα στηριχτεί το έρμηνευτικό οικοδόμημα τής μελέτης του Κ. Τσουκαλά είναι, σε τελευταία ανάλυση (ας μου επιτραπεί ο όρος), η περιθωριακή σημασία που αποδίδει σε κάθε μορφή ιδιοποίησης του πλεονάσματος τής αγροτικής παραγωγής, από τη μιά, και από την άλλη ο χαρακτηρισμός κάθε οικονομικής δραστηριότητας και επένδυσης ως «μεταπρακτικής»¹⁶. Αφού λοιπόν η οικονομική πραγματικότητα τής ελληνικής κοινωνίας —το υλικό παραγωγικό υπόβαθρο— δεν ενσωματώνεται στη διαμόρφωση του έρμηνευτικού σχήματος, και αφού κάθε οικονομικός πόρος και δραστηριότητα έχουν τεθεί στο περιθώριο τής έρμηνείας, τότε το ελληνικό κράτος εύκολα μπορεί να εμφανίζεται σαν να μην είχε, ως κεντρική έξουσία, να ασκήσει καμία θεμελιακή πολιτική. Το μόνο περιθώριο που αφήνει στο κράτος το έρμηνευτικό σχήμα του Κ. Τσουκαλά είναι η διαχείριση των κεφαλαίων που προσφέρονται άφιλοκερδώς από την «κυρίαρχη τάξη», προκειμένου να χρηματοδοτείται το ίδιο και τα περι αυτό «παρασιτικά» κοινωνικά στρώματα. Έτσι η κρατική έξουσία μπορεί να εμφανίζεται με αληθοφανή τρόπο ως εργοδότης που η πολιτική του δεν ήταν παρά να προσφέρει «“θέσεις” στους “πελάτες” τής “πολιτικής τάξης” που έλεγχαν την κορυφή τής κρατικής πυραμίδας» (σ. 226). Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας, άπλοποιώντας και έπομένως συσκοτίζοντας μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους τής ιστορίας του ελληνικού κράτους και τής πολιτικής του, διασώζει συγχρόνως και το άμφισβητούμενο κατηγορήμα των σχέσεων πελατείας. Έπιχειρώντας να έρμηνεύσει το χαρακτήρα του κράτους στην ελληνική κοινωνία, το αντιλαμβάνεται σαν να έπρόκειτο άπλως και μόνο για μια υπερδιογκωμένη μάζα υπαλλήλων (σ. 200, πίνακας 33 και σ. 209-217), η όποια, αφού δεν άντιστοιχεί παρά σε κάποια έντελως περιθωριακή

16. Σκόπιμο είναι να υπενθυμίσω πώς ο I. Wallerstein τονίζει πολύ καιρία ότι μεταξύ των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου και τής περιφέρειας η διαφορά συνίσταται στην ένταση τής διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Βλ. *Le capitalisme historique*, Παρίσι 1985, σ. 30-32 (τίτλος πρωτοτύπου *Historical capitalism*). Όσο για τις ποικίλες μορφές που πήρε ιστορικά το συσσωρευόμενο κεφάλαιο, περιορίζομαι να υπενθυμίσω την έμπορική του μορφή, πολύ γνωστή από τα έργα του F. Braudel.

έθνική παραγωγική βάση, θα πρέπει να χρηματοδοτείται από το έξωτερικό, την ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη, ή οποία ήταν όργανο των συμφερόντων του καπιταλιστικού κέντρου¹⁷.

17. 'Ο Κ. Τσουκαλᾶς ἀναπτύσσει διεξοδικότερα τις ἀπόψεις του γιὰ τὸ κράτος στὴ δευτέρα μελέτη του, *Κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981. Καὶ σὲ αὐτὴν διατηρεῖ τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα πού συνοπτικὰ περιέγραψα.

'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά—καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναφερθεῖ ἐδῶ—, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἐξυπονοεῖ ὁ τίτλος, ὁ Κ. Βεργόπουλος στὴν κυριότερη ἀπὸ τις μελέτες του, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, ἡ κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας* (πρόλογος Samir Amin, Ἀθήνα 1975), δὲν ἀσχολεῖται μὲ αὐτὰ πού θεωρεῖ περιθωριακὰ ὁ Κ. Τσουκαλᾶς. 'Ο Κ. Βεργόπουλος υἱοθετεῖ συνολικὰ τὸ ἴδιο ἐρμηνευτικὸ σχῆμα (σ. 37-43), μὲ βάση τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει αὐτὸ πού διατυπώνει ὁ S. Amin στὸν πρόλόγὸ του: "Ὅτι ὁ λαϊκὸς ἐλληνικὸς ἐθνικισμὸς πού διαμορφώθηκε κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ, μετατράπηκε τὸ 19ο καὶ 20ὸ αἰῶνα σὲ ἀντιιμπεριαλιστικὴ στάση. Ἡ μετατροπὴ αὐτὴ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ἑλλάδας στὸν παγκόσμιον καπιταλισμὸ μὲ ἄνιστους ὅρους (σ. 17-18). 'Ο Κ. Βεργόπουλος, ἀκολουθώντας τὸν S. Amin καὶ προκειμένου νὰ δώσει ἱστορικὸ προηγούμενον στὸν ἀντιιμπεριαλιστικὸ λαϊκισμὸ του, ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ λεπτότητα» τῶν «ὀθωμανοβυζαντινῶν ἐγγειῶν σχέσεων» ἐμπόδιζαν τὴ διεξόδου τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ γεωργία (σ. 101-102). Σὲ ἀντίθεση, τὸ ἐλληνικὸ κράτος τὸ 1828 καθιέρωσε τὴν ἀπεριόριστη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴ γῆ (δ.π.). Μὲ ἀφετηρία αὐτὲς τις ἀπόψεις προβάλλει σὰν κύριον μηχανισμὸ ἐνσωμάτωσης τῆς γεωργίας τὸ θεσμὸ τῆς ἰδιοκτησίας πού ἐπέβαλε τὸ ἐλληνικὸ κράτος. "Ἐτσι στὸ σκεπτικὸ του ἐμφανίζεται μιὰ πόλωση: Ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ κράτος, πού εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸν καπιταλισμὸ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἀγρότες, πού χάνουν τὸ «ἐλεύθερο» βυζαντινὸ - ὀθωμανικὸ καθεστῶς τους. Ἡ θεμελιακὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σὲς νομικὲς μορφὲς κατοχῆς τῆς γῆς καὶ τὴν ἐμπορευματοποίησιν τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος συνοδεύει τὴ μελέτη τοῦ Κ. Βεργόπουλου· σύγκρουση πού συμπληρώνεται μὲ τὴν ταύτισιν καπιταλισμοῦ καὶ μικρῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας. Μὲ μοναδικὸ πρίσμα τὸ θεσμὸ τῆς ἰδιοκτησίας, ὁ Κ. Βεργόπουλος καταλήγει νὰ θεωρεῖ τὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τὸ 19ο καὶ 20ὸ αἰῶνα ἀπλῶς σὰν νὰ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς καθιέρωσης τῆς νομικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς. Ὑπαινίσσεται δηλαδὴ ὅτι οἱ κοινωνικὲς σχέσεις δὲν διαμορφώνονται παρὰ μὲ νομοθετήματα, ἢ πιὸ σωστὰ μὲ πολιτικὲς - κρατικὲς ἀποφάσεις. Αὐτὲς οἱ ἀλυσιδωτὲς συγχύσεις στοιχειωδῶν ἐνοιῶν στὸ σκεπτικὸ τοῦ Κ. Βεργόπουλου προκαλοῦν μιὰ συσκότισιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Πάντως τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ νομιμοποιεῖ τὴ λαϊκιστικὴ πολιτικὴ του ἰδεολογία. Δηλαδὴ νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ «διαρκὴς καὶ κύρια ἀντίθεση βρῖσκεται μεταξὺ χωρικῶν καὶ κράτους» (σ. 47). Καὶ ὅπως ὑποστηρίζει μὲ τραγικὴ ἀπλοϊκότητα ὁ S. Amin στὸν πρόλόγὸ του, αὐτὲς εἶναι οἱ ἱστορικὲς ἀπαντήσεις σὲς σημερινὲς προκλήσεις τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ (σ. 10). Μιὰ κριτικὴ στὸ βιβλίου τοῦ Κ. Βεργόπουλου ἔχει ἀσκήσει ὁ Ν. Μουζέλλης, *Νεοελληνικὴ κοινωνία, ὄψεις ἐπανάπτυξης*, Ἀθήνα 1978, σ. 186-209.

III

Ο κύκλος τῆς νομιμοποίησης τῆς θεωρίας ἔχει νομιζῶ κλείσει. Ἡ ιστοριογραφία πού προέκυψε στήν Ἑλλάδα μέσα ἀπό τίς ἐπιταγές τῆς θεωρίας γιά τίς σχέσεις τοῦ κέντρου μέ τήν περιφέρεια ἐνσωμάτωσε καί ἐπιδίωξε νά ἐκλογικεύσει τήν ἐρμηνευτική τῆς «ξενοκρατίας» καί τοῦ «μεταπρατισμοῦ». Δηλαδή τήν ἐκδοχή πού υιοθέτησε τὸ ΚΚΕ στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 ὡς ἐπίσημη ἀποψή του γιά τήν ἐλληνική ἱστορία. Τὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς εἶχε διατυπώσει πρῶτος ὁ Γιάνης Κορδάτος. Μετὰ τὴ διαγραφή τοῦ πρώτου ἑλληνα μαρξιστῆ ἱστορικοῦ ἀπὸ τὸ ΚΚΕ καί τὴν ἀποκήρυξη τοῦ ἱστοριογραφικοῦ του ἔργου στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, οἱ ἐπίσημοι κομμουνιστές ἱστορικοί (ἰδιαίτερα ὁ Γ. Ζεῦγος), προσάρμοσαν τὴν ἱστορική πραγματικότητα στὰ μέτρα τῆς νέας πολιτικῆς γραμμῆς καί τῆς θεωρίας τοῦ κόμματος¹⁸. Ἡ ἱστοριογραφική ἀποψη τῆς ὁποίας δύο ἀπὸ τίς πιὸ ολοκληρωμένες μελέτες ἐξετάσαμε σὲ αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἐμφανίζεται στήν ἀνοδική φάση ἐκείνης τῆς περιόδου τῆς ἀριστερᾶς πού ὄλες οἱ τάσεις της—ἴσως καί διεθνῶς—κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ ἀντιϊμπεριαλισμοῦ. Στὴ δεκαετία τοῦ 1970 ὁ ἀντιϊμπεριαλισμὸς ἦταν μιὰ πολιτικὴ ἰδεολογία μέ σημαντικὴ καί αὐξάνομενη κοινωνικὴ διάχυση. Σίγουρα ἐπηρέασε τὴν παραγωγή τῆς ἱστοριογραφίας αὐτῆς, ἀν καί δὲν εἶναι δυνατόν νά διαπιστωθεῖ σὲ ποιοῦ βαθμῷ¹⁹. Πάντως φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιρροή ἦταν σημαντικὴ καί σίγουρα δὲν τὴν ἐμπόδισαν οἱ ἄμεσες πολιτικῆς - ὀργανωτικῆς ἀναφορῆς τοῦ κάθε ἱστορικοῦ, οἱ ὁποῖες

18. Ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Φ. Ἡλιού, ὁ.π.

19. Οἱ τίτλοι πού ἀκολουθοῦν εἶναι οἱ κυριότερες μελέτες ἢ δοκίμια γιά τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία πού ἔχουν ἐφαρμόσει μέ παραλλαγές τὴ θεωρία γιά τίς σχέσεις τοῦ «καπιταλιστικοῦ κέντρου» μέ τὴν «ὑπανάπτυκτη περιφέρεια»:

Κ. Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, ἡ κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας*, πρόλογος Samir Amin, Ἀθήνα 1975. Τοῦ ἴδιου, *Κράτος καί οἰκονομικὴ πολιτικὴ στὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1978 (τὸ πρῶτο μέρος ἔχει δημοσιευτεῖ τὸ 1977 στὸν ΙΔ' τόμο τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*). Τοῦ ἴδιου, *Ἐθνισμὸς καί οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη*, Ἀθήνα 1978. Γ. Δερτιλῆς, *Κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς καί στρατιωτικὴ ἐπέμβαση, 1880-1909*, Ἀθήνα 1977. Β. Κρεμμυδάς, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*, Ἀθήνα 1976. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνικὴ κοινωνία, ὄψεις ὑπανάπτυξης*, Ἀθήνα 1978. Κ. Τσουκαλᾶς, *Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα 1977, πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου. Τοῦ ἴδιου, *Κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καί κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981. Ν. Ψυρούκης, *Ἱστορικὸς χώρος καί Ἑλλάδα*. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή 1918 - 1923. Ἡ Ἑγγὺς Ἀνατολή μετὰ τὸν πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον*, Ἀθήνα 1973. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Ἀποικιοκρατίας (ἡ ἀγνή)*, Ἀθήνα 1973. Τοῦ ἴδιου, *Τὸ νεοελληνικὸ παρκοικιακὸ φαινόμενο*, Ἀθήνα 1974.

ήταν συχνά ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Η ιστοριογραφία αυτή, λοιπόν, αναπροσάρμοσε την παλιά έρμηνευτική τής «ξενοκρατίας», ανάγοντάς την στο παγκόσμιο άποικιοκρατικό σύστημα και «επιβάλλοντάς» την αναδρομικά στην έλληνική κοινωνία. Αύτη ή έρμηνεία διακρίνεται από μια μηχανιστική λογική και από μια άκραία σχηματοποίηση. Λόγω του καθοριστικού και αποκλειστικού ρόλου που αποδίδει στον έξωτερικό παράγοντα, αποκλείει ή πιό σωστά καθιστά χωρίς νόημα την ιστορική προσέγγιση του ίδιου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι εις βάρος τής συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας και τής έπιστήμης τής ιστορίας—που βασιζεται σε αυτήν σε άπόλυτο βαθμό—καταφέρει να νομιμοποιήσει τή θεωρία των σταδίων και να τής αποδώσει μια λογικοφανή συνεκτικότητα, προσθέτοντάς της την ένδιάμεση φάση τής άποικιοκρατίας. Αύτη την ένδιάμεση φάση την προεκτείνει μέχρι την περίοδο τής ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας, νομιμοποιώντας συγχρόνως και την αντίιμπεριαλιστική πολιτική ιδεολογία.

Σύμφωνα με την πιό σύνθετη έκδοχή τής ίδιας έρμηνευτικής κατασκευής, τó ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κέντρο επιβάλλει, χάρη στους μηχανισμούς τής διεθνούς αγοράς, τά συμφέροντά του στην υπανάπτυκτη περιφέρεια, την όποία και έμμεταλλεύεται. Έδώ τó όργανο έπιβολής δέν είναι, όπως στην έπίσημη κομμουνιστική ιστοριογραφία, κάποιος «πράκτορες πολιτικοί ξεπουλημένοι στα ξένα συμφέροντα», αλλά τó κράτος στο σύνολό του και τά «παρασιτικά» κοινωνικά στρώματα που νέμονται την έξουσία και έξασφαλίζουν ποικίλα χρηματικά όφέλη. Αύτη ή ιστορική έρμηνευτική (που θυμίζει πάρα πολύ τις σύγχρονές μας έρμηνείες για τις λατινοαμερικάνικες στρατιωτικές δικτατορίες, καθώς και για τή δική μας) άναζητά στην πραγματικότητα τις αίτίες που κάποιες κοινωνίες δέν αναπτύχθηκαν βιομηχανικά· τά έμπόδια, δηλαδή, που δέν επέτρεψαν σε αυτές να αναπτυχθούν όπως οί χώρες του καπιταλιστικού κέντρου. Σύμφωνα πάντα με αύτη την έρμηνεία, τά έμπόδια βρίσκονται έξω και έντοπίζονται στα συμφέροντα των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου, τó όποιο, μέσω τής διεθνούς αγοράς, ένσωματώνει την κυρίαρχη τάξη τής κάθε περιφερειακής χώρας—στην προκειμένη περίπτωση τους έλληνες κεφαλαιούχους τής διασποράς. Και αύτοι με τή σειρά τους εργάζονται οικειοθελώς για τά συμφέροντα του κέντρου, εις βάρος τής ανάπτυξης του περιφερειακού έθνους στο όποιο κατά τά άλλα άνήκουν. Έτσι ή νέα έρμηνευτική καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα με την παλιά έπίσημη κομμουνιστική, και χαρακτηρίζει την κυρίαρχη τάξη «μεταπρατική». Όπως και παλαιότερα, έτσι και τώρα, ó έξωτερικός παράγοντας θεωρείται καθοριστικός και υπεύθυνος για την εξέλιξη τής ελληνικής κοινωνίας. Άς σημειώσουμε παρενθετικά ότι ή σύγχυση που έχει προκαλέσει αύτη ή έρμηνεία σχετικά με τή σημασία τής διεθνούς αγοράς διευκόλυne σε κάποιο βαθμό τή διάδοση του ιδεολογήματος τής αυτοδύναμης ανάπτυξης.

Τὰ συμφέροντα τοῦ κέντρου ἐπιβάλλονται στὸν περιφερειακὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ μὲ κύριο ὄργανο τὸ κράτος τῆς ἴδιας τῆς περιφερειακῆς κοινωνίας, τὸ ὁποῖο γιὰ λογαριασμὸ τῶν συμφερόντων τοῦ κέντρου ἐπιβάλλει στὴν κοινωνία πού ἐξουσιάζει τὴν «καθυστέρηση» τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης καὶ γενικῶς τὸ χαρακτήρα «δύσμορφης» ἢ «ὑπανάπτυκτης» κοινωνίας. Ἡ «ὑπανάπτυξη» ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ «δυσμορφία» πού συνάγεται ἀπὸ αὐτὴν συνίσταται στὴν περιορισμένη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, γεγονός πού δὲν ἐπιτρέπει τὸ πέρασμα στὸ ἐπόμενο, νομοτελειακὰ καθορισμένο, στάδιο τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Στὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ κατασκευὴ βρίσκεται πολὺ πιὸ κοντὰ ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται μὲ μιὰ πρώτη ματιὰ στὴν παλιὰ ἐπίσημη κομμουνιστικὴ ἐρμηνεία. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὑπερτονίζει τὴ σημασία τῆς «ξενοκρατίας», καὶ ἀποδίδει ἐπομένως καθοριστικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ ρόλο στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, περιορίζοντάς το ἐπιπλέον στὴ στενὴ ἐργαλειακὴ ἔννοια τοῦ κράτους-μηχανισμὸς-ξένης-κυριαρχίας. Αὐτὴ ἡ ὑπερπολιτικοποίηση τῆς ἱστορίας καθιστᾷ χωρὶς νόημα κάθε ἱστορικὴ προσέγγιση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ· δυνητικὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη τὸ πρωταρχικὸ ἀντικείμενό της. Γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ —παρὰ μόνον «δι' ἀντανακλάσεως»— νὰ τροφοδοτήσῃ τὴ βασικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα μὲ ἐρωτήματα καὶ κατευθύνσεις, οὔτε νὰ συμβάλῃ σὲ μιὰ πειστικὴ λογικο-ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὶς σχέσεις «κέντρου» καὶ «περιφέρειας», μὲ τὶς ἀπλουστεύσεις, τὶς συσκοτίσεις καὶ τὶς ἀκραῖες σχηματοποιήσεις πού πραγματοποιεῖ εἰς βάρος σύνθετων κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν φαινομένων, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ «φανατικὰ» πιστὴ ἐφαρμογὴ της στὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση, «ἀφαιρεῖ τὸ λόγο» ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀποσιωπᾷ τὴ δική της λογικὴ καὶ ἔτσι πολὺ εὐκόλα ὀδηγεῖ στὴν ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ἱστορίας.

Φυσικὰ ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ οἱ συναφεῖς θεωρητικὲς ἀναζητήσεις παραμένουν ἀπὸ τὰ πιὸ ἰσχυρὰ καὶ γόνιμα κίνητρα γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ κανεὶς στὴν ἱστορικὴ ἐπιστῆμη. Ἄς μὴ νομιστεῖ ὅτι ὑποστήριξα τὸ ἀντίθετο. Ὡστόσο, ὅταν κανεὶς βρεθεῖ πιὰ στὴ διαδικασία τῆς ἱστοριογραφικῆς πράξης, τὰ κίνητρα αὐτὰ δὲν τὸν ὀδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ καὶ μὲ κάποια ἀσφάλεια στὴν ἐπιστημονικὴ κατανόηση τῆς ἱστορίας. Συχνότατα συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τότε, τὰ ἰδεολογικὰ καὶ θεωρητικὰ κίνητρα προβάλλονται στὸ παρελθὸν καὶ μετατρέπουν τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας σὲ ἓναν καθρέφτη στὸν ὁποῖο αὐτοβεβαιώνονται ναρκισιστικά. Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ἱστορίας δημιουργεῖ τὴν ἐπικίνδυνη ψευδαίσθηση ὅτι ἀπαντᾷ, καὶ μάλιστα μὲ εὐκόλο τρόπο, στὸ καίριο ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς κουλτούρας. Καὶ εἶναι ἐπικίνδυνη αὐτὴ ἡ ἀπάντηση, γιατί καταργεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ συνεπῶς τὴν αὐτονομία τῆς ἐπιστῆμης· καταργεῖ ἐντέλει

τὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη καὶ θέτει συγχρόνως σὲ κατάσταση ἀναξιοπιστίας τὴν κοινωνικὴ θεωρία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τῆς ἀφαιρεῖ τὴν ἀναγκαία γιὰ τὴν ὕπαρξή της ἐμπειρικὴ θεμελίωση. Τὸ ζήτημα τῶν ὁρίων ἢ τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας, τῆς κοινωνικῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας ἴσως δὲν εἶναι παρὰ μιὰ διαρκῆς ἐπιδίωξη, ὅποτε δὲν ἀντιμετωπίζεται παρὰ μόνον συγκεκριμένα, δηλαδὴ ἐμπειρικά. Ἡ ἱστορία ὡς ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ καὶ ἔκφραση ἀπαιτεῖ ὡς ἐλάχιστη προϋπόθεση τὴ συνεχῆ ἀναζήτηση καὶ βελτίωση ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ τεχνικῶν γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς πραγματικότητος τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν μέσα στὸ χρόνο. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἴσως τὸ ἐλάχιστο πλαίσιο στὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὸν νὰ συναντηθοῦν πολλὰ καὶ διαφορετικὰ ἢ καὶ ἀντίπαλας θέσεις γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἐξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐλάχιστο πλαίσιο καμιά ἱστοριογραφικὴ πρακτικὴ, ὅποιαδήποτε πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ ἂν ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ νομιμοποιηθεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἐπιστημονικὴ.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ